

UDK 81'373; 001.4; 81'366; IRSTI 16.21.47; 16.21.45

<https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686.04>HÜSEYİN YILDIZ

Doç. Dr.

Ordu Üniversitesi

(Türkiye, Ordu), e-mail: turkbilimci@gmail.com

**ESKİ TÜRKÇE METİNLERDE ÇİN'İ ADLANDIRMAK:
tabgaç/tavgaç, kitan ve çin üzerine notlar**

Özet. Türklerin en eski komşusu ve düşmanı olan Çinliler, Türk kültüründe derin izleri bırakmış milletlerin başında gelmektedir. Hanedanlar halinde yönetilen Çinliler için Eski Türkçe metinlerde geçen adlandırmalar da dönemlere göre farklılık göstermektedir. Bu adlandırmalardan en sık kullanılanları *tabgaç/tavgaç*, *kitan* ve *çin* kelimeleridir. Bu kelimelerden ilk ikisi Türk Kağanlığı, üçüncüsü ise kısmen Eski Uygur döneminden itibaren Eski Türkçe metinlerde kendilerine yer bulmaktadır.

VI. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar süren Eski Türkçe döneminde I. Türk Kağanlığı (Köktürk), II. Türk Kağanlığı (Kutluk), Orhun Uygur Kağanlığı, Kansu Uygur Hanlığı, Hoço Uygur Hanlığı, Türk Hakanlığı (Karahanlı), Batı Türk Hakanlığı ve Doğu Türk Hakanlığı devletleri hüküm sürmüş olup; bu dönemin Çin tarihindeki muadilleri Güney Kuzey Hanedanları (420–581/589), Sui Hanedanı (581–618), Tang Hanedanı (618–907), Beş Hanedan On Krallık (907–960) ve Song Hanedanı (960–1279)'dır. Bu sebeple Eski Türkçe metinlerde geçen Çin'le ilgili adlandırmalarda kast edilen, metnin dönemine bağlı olarak bu Çin hanedanlarından biri olmalıdır.

Bu çalışmada *tabgaç/tavgaç*, *kitan* ve *çin* kelimelerinden hareketle Eski Türkçedeki Çinlilerle ilgili adlandırmaların kökenleri, türevleri ve kullanımları üzerinden metin esaslı değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, *tabgaç/tavgaç*, *kitan*, *çin*, adbilimi, kökenbilimi.

Хусейн Йылдыз

PhD, доцент

Орду университети

(Түркия, Орду), e-mail: turkbilim@gmail.com

**Ескі түрік мәтіндеріндегі Қытай атауы:
табгач/тавгач, китан және чин туралы ескертпелер**

Аңдатпа. Түріктердің ең көне көршілері мен ежелде дұшпаны болған қытайлар түрік мәдениетінде терең із қалдырған халықтардың бірі болып табылады. Көне түркі мәтіндерінде әулеттерді басқарған қытайлықтардың есімдері де кезеңдерге байланысты өзгеріп отырады. Бұл атаулардың ең көп қолданылатыны *tabgac/tavgach*, *kitan* және *чин* сөздері. Бұл сөздердің

***Bize doğru alıntı yapınız:**

Yıldız Hüseyin Eski Türkçe Metinlerde Çin'i Adlandırmak: *tabgaç/tavgaç*, *kitan* ve *çin* üzerine notlar // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №3 (129). – Б. 53–73. <https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686.04>

***Cite us correctly:**

Yıldız Hüseyin Eski Türkçe Metinlerde Çin'i Adlandırmak: *tabgaç/tavgaç*, *kitan* ve *çin* üzerine notlar [Naming China in Ancient Turkish Texts: notes on *tabgaç/tavgaç*, *kitan* and *çin*] // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №3 (129). – Б. 53–73. <https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686.04>

алғашқы екеуі Түркі қағанатына қатысты болса, ал үшіншісі ішінара ежелгі ұйғыр кезеңіне жататын көне түркі мәтіндерінде кездеседі.

VI ғасырдан бастап XIII ғасырға дейін жалғасқан көне түркі кезеңінде I Түрік қағанаты (Көктүрік), II Түрік қағанаты (Құтлұқ), Орхун Ұйғыр қағанаты, Қансу Ұйғыр хандығы, Хочо Ұйғыр хандығы, Түрік хандығы (Қараханид), Батыс Түрік қағанаты және Шығыс Түрік қағанаты мемлекеттері билік құрды. Қытай тарихындағы бұл кезеңнің баламасы Оңтүстік Солтүстік әулеттері (420–581/589), Суй династиясы (581–618), Тан династиясы (618–907), Бес династия он патшалық (907–960) және Соң әулеті (960–1279) болып табылады. Осы себепті Қытай туралы ежелгі түркі мәтіндерінде аталған атаулар мәтін кезеңіне байланысты осы Қытай әулеттерінің біріне тиесілі болуы керек.

Бұл зерттеуде *табгач/тавгач*, *китан* және *чин* сөздеріне сүйене отырып, көне түрік тіліндегі қытай тіліне қатысты атаулардың шығу тегі, туындылары мен қолданылуына қатысты тарихи дереккөздер арқылы мәтін негізінде қорытындылар жасалады.

Кілт сөздер: ескі түрік тілі, *табгач/тавгач*, *китан*, *чин*, ономастика, этимология.

Huseyin Yildiz

Assoc. Prof. Dr.

Ordu University

(Turkey, Ordu), e-mail: turkbilim@gmail.com

Naming China in Ancient Turkish Texts: notes on *tabgaç/tavgaç*, *kitañ* and *çin*

Abstract. The Chinese, the oldest neighbors and enemies of the Turks in ancient times, are one of the peoples who left the deepest trace in the Turkic culture. The names used in ancient Turkic texts for the Chinese who ruled dynasties also differ depending on the periods and dynasties. The most commonly used of these names are *tabgaç/tavgaç*, *kitañ* and *çin* (*tabgach/tavgach*, *kitan* and *chin*). The first two of these words refer to the Turkic Khaganate, and the third is partially found in ancient Turkic texts dating back to the ancient Uighur period.

In the Old Turkic period, which lasted from the VI to the XIII centuries, the I Turkic Khaganate (Kekturk), II Turkic Khaganate (Kutluk), Orkhun-Uygur Khaganate, Kansu-Uygur Khanate, Khojo-Uygur Khanate, Turkic Khakanate (Karakhanid), Western Turkic Khakanate and Eastern Turkic Khakanate ruled. The equivalents of this period in the history of China are the Southern and Northern Dynasties (420–581/589), the Sui Dynasty (581–618), the Tang Dynasty (618–907), the Five Dynasties Ten Kingdoms (907–960) and the Song Dynasty (960–1279). For this reason, in ancient Turkic texts related to China, one of these Chinese dynasties should be indicated in the designations, depending on the period of the text.

In this study, textual assessments of the origin, derivatives and use of names related to the Chinese in the ancient Turkic language will be carried out on the basis of the words *tabgaç/tavgaç*, *kitañ* and *çin*.

Keywords: Old Turkish, *tabgaç/tavgaç*, *kitañ*, *çin*, onomastics, etymology.

Хусейн Йылдыз

PhD, доцент

Университет Орду

(Турция, г. Орду), e-mail: turkbilim@gmail.com

Именованье Китая в древнетюркских текстах: заметки о *табгач/тавгач*, *китань* и *чин*

Аннотация. Китайцы, древнейшие соседи и в древности враги тюрков, являются одним из народов, оставивших глубочайший след в тюркской культуре. Имена, используемые в древнетюркских текстах для китайцев, которые правили династиями, также различаются в зависимости от периодов и династий. Наиболее часто используемые из этих имен – табгач/тавгач, китань и чин. Первые два из этих слов относятся к Тюркскому каганату, а третье частично встречается в древнетюркских текстах, относящихся к древнему уйгурскому периоду.

В Старотюркском периоде, длившийся с VI по XIII века, правили I Тюркский каганат (Көктюрк), II Тюркский каганат (Кутлук), Орхун-Уйгурский каганат, Кансу-Уйгурское ханство, Ходжо-Уйгурское ханство, Тюркский хаканат (Караханлы), Западно-тюркский хаканат и Восточно-тюркский хаканат. Аналогами этого периода в истории Китая являются Южные и Северные династии (420–581/589), династия Суй (581–618), династия Тан (618–907), Десять королевств Пяти династий (907–960) и династия Сун (960–1279). По этой причине в древнетюркских текстах, относящихся к Китаю, в обозначениях должна быть указана одна из этих китайских династий, в зависимости от периода текста.

В этом исследовании будут проведены текстовые оценки происхождения, производных и использования имен, относящихся к китайцам в древнетюркском языке, на основе слов *табгач/тавгач*, *китан* и *чин*.

Ключевые слова: древнетюркский язык, *табгач/тавгач*, *китан*, *чин*, ономастика, этимология.

Giriş

Eski Türklerin tarihinin önemli hadiselerine bakıldığında, Çin ile mücadelenin her zaman başı çektiği görülür. Öyle ki kimi zaman Eski Türkler, Çin topraklarına güçlü bir şekilde girmiş, orada hakimiyet kurmuş, hatta bu sebeple bazı Çin kaynaklarında Çin hanedanı olarak gösterilmişlerdir. Bazı Türk grupları zamanla Çinlileşmiş¹ ve artık Türklüğünü unutmuşlardır.

Eberhard'a göre köken olarak Proto-Türk (H' yung-nu) kavimleri arasında yer alan (1996: 79-85) ve Çin'in kuzeyinde kurulan Hun kaynaklı devletçikler arasında en güçlüsü olan Tabgaçlar² (386-534) da Çinlileşen Türklerdendir. III. yüzyıldan itibaren Hun topraklarına yerleşmeye başlayan Hsien-pei'lerin Hun, Ting-ling, Wu-huan gibi halklarla karışarak Kuzey Çin'de birlik kurmasıyla oluşan ve Çin kaynaklarında T'o-pa 托跋 (拓跋) olarak adlandırılan Tabgaçlar, 386'da Çin hanedanı adı olan Wei ismini benimseyerek Çin tarihinde Kuzey Wei hanedanlığı (北魏朝) olarak adlandırılmışlardır. En büyük hükümdarları Tay-wu (424-452) zamanında bütün Kuzey Çin'i birleştirmişlerdir. Sonradan İç Moğolistan, Kansu ve Doğu Türkistan da Tabgaç topraklarına katılmıştır. Budizm'i baskı altında tutan Tay-wu'dan sonra Budizm üzerindeki baskı kalkmış ve hatta bu din teşvik edilmiştir. Kısa zamanda Çin dil ve kültürünü benimseyen Tabgaçlar, tamamen Çinlileşmişlerdir [22, s. 77-78]. Belki de bu sebepten olsa gerek Eski Türkçe metinlerde *tabgaç* adı artık Çinliler için kullanılır olmuştur.

Kelime, Eski Uygur döneminden itibaren *tavgaç/tawgaç* biçiminde yaygınlaşmış; ancak Karahanlı Türkçesinden sonra unutulmuştur.

Araştırma Yöntemleri

Eski Türk diline ait söz varlığının etimolojik çerçevesini kısmen de olsa belirlemek amacıyla araştırma çalışmasının metodolojisi olarak tarihsel inceleme yöntemlerinden yararlanılmıştır. Eski kelimelerin yapısının ortaya konulmasında sözlükler esas alınmış olup tarihi ve karşılaştırmalı araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bahsedilen her kelimenin anlamı analiz edilmiştir. Sözlüklerdeki

¹ Bu konuda Yıldırım 2017'de Türk kökenli 35 Çin ailesinin listesi verilmektedir [54].

² Tabgaçlarla ilgili olarak bkz. [19], [31], [36], [13].

her kelimenin anlamı leksikolojik temelde ele alındığı için tarihi metinlerdeki kullanımına da ayrıca önem verilmiştir.

Tartışmalar

Eski Türkçe metinler tarandığında, dönemin her üç kolunda da rastlanan kelimenin anlamı kaynaklarda genel olarak ‘Çin’ şeklinde gösterilmiştir. Kelimenin Eski Türkçe metinlerdeki anlamlandırılması ve türevleri şu şekildedir:

1 tabgaç/tavgaç | *tabgaç* ‘Çin (milleti, ülkesi, devleti)’ TKTB 709, *tabgaç* ‘Çin, kuzey Çin’ OY.T 169, *tabgaç* ‘Çin (Çin T’o-ba kavmi)’ KT.Ş 355, ETY.Ş 740, *tabgaç* ‘Çin, Çin halkı’ KT.A 145, *tabgaç* ‘Çin, Çinliler (etnik ad)’ BTY.Ak 145, *tavgaç* ‘Çin (< Çin)’ METY 321, *tavgaç* ‘Çin; Çinliler’ TBAT 155, *tabgaç* ‘Çin, Çinli, Çinliler’ BTY.Al 440, *tabgaç* ‘(yer ve kavim adı) Çin, Çinli’ OA 113, *tavgaç* ‘Çin, Çinliler’ OY.A 168, *tavgaç* ‘Tang dönemindeki Çin’ UY 174, *tavgaç* ‘Çin’ UHY 247, *tabgaç* ‘Çin’ KÇ.M 154, *tabgaç* ‘Çin, Kuzey Çin’ TTŞ 280, *tabgaç kanı* ‘Çin hakamı’ TTŞ 280, *tavgaç* ‘chinesisch’ BT-I 64, *tavgaç* BT-II 62, *tavgaç* ‘China’ BT-III 100, *tavgaç* ‘China’ BT-XXIII 222, *tavgaç* ‘China’ BT-XXIX 206; *tavgaç* ‘Tavgaç, Türklerden bir bölüm’ KB-III 429, *tavgaç* ‘Maçin, yukarı Çin’ DLT.EA 863, *tavgaç* ‘Çinli’ DLT.EA 863, *tavgaç* ‘Çin diyarında oturan bir Türk boyu’ DLT.EA 863, *tavgaç* ‘1. Çinli: TT.II.17, 2. Çin: Alt. Gr. 338’ EUTS 150, *tavgaç*, *tavkaç*, *tabgaç* ‘= Çin. 托跋 T’o-po < t’ak-pat kuzey Çin’de 436-557’lerde hüküm süren Şimalî-Wey sülâlesinin adı; (sonraları) Çin, Çinli’ ETG 297, *tabgaç* ‘bk. *tavgaç*’ ETG 296, *tavkaç* ‘bk. *tavgaç*’ ETG 297, *tabgaç* ‘Çin, Çinli’ OTG 253, *tavgaç* ‘Çin’ EUTG 606, *tavkaç* ‘bk. *tavgaç*’ EUTG 606, *tabgaç* ‘= *tavgaç*: Ram. 29,8’ EUTS 143, *tavkaç* = *tavgaç* EUTS 150, *tabgaç* ‘(kabile)’ ETS 211, *tavgaç* ‘bk. *tabgaç*’ ETS 214, *tavgaç* ‘→ ¹*tavgaç*’ HA 684, ¹*tavgaç* ~ *t(a)vgaç* ‘chinesisch || Çin; Chinesisch (Sprache) || Çince; China || Çin’ HA 684, *tavgaç yaşılgı* ‘nach chin. Vorbild || Çin örneğine göre’ HA 685; **tavgaç bodunı** | *tavgaç bodunı* ‘die Bevölkerung Chinas || Çin halkı’ HA 684; **tavgaç edi** | *tavgaç edi* ‘eskiden yapılmış olan ve büyük olan şey’ DLT.EA 863; **tavgaç eli** | *tavgaç eli* ‘China || Çin’ HA 684, *tavgaç elindäki* ‘→ *tavgaç elintäki tavgaç elintäki* im Reiche China befindlich || Çin ülkesindeki’ HA 684, *tavgaç eliniñ säkiz ulug arkuları* ‘die acht großen Ströme des Reiches China || Çin ülkesinin sekiz büyük akımı’ HA 685; **tavgaç han** | *tavgaç han* ‘chinesischer Kaiser || Çin İmparatoru’ HA 685, *tavgaç xan* ‘Çin hükümdarı’ EUTG 606, *tavgaç xan* ‘melik, hükümdar’ DLT.EA 863, *tavgaç xan* ‘Çin hakamı’ DLT.EA 863; **tavgaç kamışı** | *tavgaç kamışı* ‘chinesisches Rohr (Heilkunde) || (tıp) Çin kamışı’ HA 685; **tavgaç kömçüsi** | *tavgaç kömçüsi* ‘Ad kavmine ait define’ DLT.EA 863; **tavgaç küin** | *t(a)vgaç küin* ‘chinesische Buchrolle || Çin kitap tomarı’ HA 685; **tavgaç tili** | *tavgaç tili* ‘Chinesisch (Sprache) || Çince’ HA 685; **tavgaç uluş** | *tavgaç uluş* ‘das Reich China || Çin İmparatorluğu’ HA 685, *tavgaç uluşdaki* ‘im Reich China befindlich || Çin İmparatorluğu’ndaki’ HA 685; **tavgaç yudası** | *tavgaç yudası* ‘susam yaprakları gibi yaprağı olan ve tedavide kullanılan bir ağaç’ DLT.EA 863

2 tabgaç/tavgaç | ²*Tavgaç* ‘Bestandteil eines Personennamens || kişi adının bir bölümü’ HA 685, *Tavgaç Y(a)ña* ‘n. pr. (männlich) || erkek adı’ HA 685, *Tavgaç Yäkä* ‘† → *Tavgaç Y(a)ña*’ HA 685

tavgaçça | *tavgaçça* ‘Chinesisch (Sprache) || Çince’ HA 685, *tavgaçça* ‘Çince’ EUTG 606

tabgaçgı | *tabgaçgı* ‘Çin’deki’ TKTB 710, *tabgaçgı* ‘Çin’deki, Çin egemenliğindeki’ OY.T 169, *tavgaçgı* ‘Çin’e ait, Çin’le alakalı’ METY 321, *tavgaçgı* ‘Çin’e gönül vermiş (kişi)’ OY.A 168

tavgaçla- | *tavgaçla-* ‘Maçin’e (Çin’e) nispet etmek, onlardan saymak’ DLT.EA 863

tavgaçlan- | *tawgaçlan-* ‘Maçın (Çin) kılığına girmek’ DLT.EA 863

1.1. Türk Bengü Taşlarındaki Kullanımlar

Türk bengü taşlarında kelimeye 40 yerde rastlanmaktadır. Bunların 24’ü Orhun (Köl Tigin / Bilge Kağan), 13’ü Tunyukuk, 3’ü ise diğer Köktürk bengü taşlarında kaydedilmiştir.

1.1.1. Orhun Bengü Taşlarındaki Kullanımlar

Orhun bengü taşlarındaki 24 kullanımın 8’i yalın, 5’i *tabgaç bodun*, 8’i *tabgaç kagan*, 1’i *tabgaç atı*, 1’i *tabgaç atlıg süsi* ve 1’i *tabgaçtı begler* şeklindedir.

1.1.1.1. *Tabgaç ‘Çin’*

- (1) [TKTB|| KT:D/4 = BK:D/5] *Yogçı, sıgıtçı, öñre kün togsıkda Bük ili, Çöl(l)üg il, Tabgaç, Töpüt, Apar, Apa Urum, Kırkız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtıñ, Tatañı, bunça bodun kelipen sıgtamış, yoglamış.* ‘Yaşçı ve ağlayıcı olarak, doğuda güneşin doğduğu yerden {başlamak üzere} Orman ülkesi {Kore}, Çöl ülkesi (?), Çin, Tibet, Sasani, Büyük Roma, Kırgız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatañı, bunca milletler{in temsilcileri} gelip ağlamışlar, yas tutmuşlar.’
- (2) [TKTB|| BK:D/35] *Tokuz Oguz bodun yirin subın ıdıp Tabgaçgaru bardı.* ‘Dokuz Oğuz halkı yerini suyunu bırakıp Çin’e doğru gitti.’
- (3) [TKTB|| BK:D/35] *Tabgaç (...)i bu yirde kelti.* ‘Çin(den tekrar) buraya geldiler.’
- (4) [TKTB|| BK:D/35-36] *İgideyin tiyin sa(... ...) bodun (...) yazukla(... bi)riye, Tabgaçda atı küsi yok boltı; bu yirde maña kul boltı.* ‘Besleyeyim diye düşün(üp) halkı (...) hata yap(tığı için ?) güneyde, Çin’de olanların adı sanı yok oldu; buradakiler bana kul oldu.’
- (5) [TKTB|| BK:D/38] *Otuz artukı tört yaşıma Oguz tezıp Tabgaçka kirti.* ‘Otuz dört yaşında iken Oğuzlar kaçıp Çin’e girdiler.’
- (6) [TKTB|| KT:D/28 = BK:D/23] *Bodunug igideyin tiyin yırıgaru Oguz bodun tapa, ilgerü Kıtıñ, Tatañı bodun tapa, birigerü Tabgaç tapa ulug sü iki yigir[m](i süledim); [sünüşdüm.* ‘Milleti besleyeyim diye kuzeyde Oğuz halkına doğru, doğuda Kıtay, Tatañı halklarına doğru, güneyde Çin’e doğru on iki {kez} büyük ordu (yürüttüm); savaştım.’
- (7) [TKTB|| BK:D/25-26] *İki otuz yaşıma Tabgaç tapa süledim.* ‘Yirmi iki yaşında Çin’e doğru ordu yürüttüm.’

1.1.1.2. *Tabgaç ‘Çinli’*

- (8) [TKTB|| KT:D/31 = BK:D/25] *Tabgaç Oñ Tutuk biş t[ümen sü kelti.* ‘Çinli askerî vali Ong {yönetiminde} beş tümen {elli bin} asker geldi.’

1.1.1.3. *Tabgaç Bodun ‘Çin milleti’*

- (9) [TKTB|| KT:G/4-5 = BK:K/3] *Bu yirde olurup Tabgaç bodun birle tüzültüm.* ‘Burada oturup Çin milleti ile anlaşma yaptım.’
- (10) [TKTB|| KT:G/5 = BK:K/4] *Tabgaç bodun sabı süciğ, agısı yumşak ermiş.* ‘Çin milletinin sözü tatlı, ipeklisi yumuşak imiş.’
- (11) [TKTB|| KT:D/7 = BK:D/7] *Tabgaç bodunka beglik urı oğlın kul boltı; işilik kız oğlın küñ boltı.* ‘Bey olmaya layık erkek evlatları Çin milletine kul oldu; hanım olmaya layık kız evlatları cariye oldu.’
- (12) [TKTB|| KT:D/14 = BK:D/12] *Biriye Tabgaç bodun yağı ermiş.* ‘Güneyde Çin milleti düşman imiş.’
- (13) [TKTB|| KT:D/6-7 = BK:D/6-7] *Begleri, bodunı tüzüsüz için, Tabgaç bodun tebligın kürlüg için, armaqçısın için, inili eçili kıkşürtükün için, begli bodunlıg yoñaşurtukun için Türk bodun, illedük ilin içginu idmiş; kaganladuk kaganın yitürü idmiş.* ‘Beyleri ve halkı doğru {dürüst ve âdil} olmadığı için, Çin milleti sahtekâr ve huysuz olduğu için, hilekâr olduğu için, kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine karşı kıskırttığı için, beylerle halkı birbirine gammazladığı için Türk milleti, oluşturduğu devleti elden çıkarmış; kağan yaptığı kağanını yitirmiş.’

1.1.1.4. *Tabgaç Kagan ‘Çin hükümdarı’*

- (14) [TKTB|| KT:G/11 = BK:K/14] **Tabgaç kaganta** *bedizçi kelürtüm, bedizet(t)im.* ‘Çin kağanından bezeyici getirttim, bezettim.’
- (15) [TKTB|| KT:G/11-12 = BK:K/14] *Meniñ sabımın sımadı; Tabgaç kaganıñ içreki bedizçig it(t)ı.* ‘Benim sözümü kırmadı; Çin kağanlığının has {saray} bezeyicilerini gönderdi.’
- (16) [TKTB|| KT:D/7-8 = BK:D/7-8] *Türk begler Türk âtin it(t)ı. Tabgaçğı begler Tabgaç âtin tutupan Tabgaç kaganka körmiş; elig yıl işig küçüg birmiş.* ‘Türk beyleri Türk adını attı. Çin’deki beyler Çin adlarını alarak Çin kağanına tâbi olmuşlar; elli yıl işlerini güçlerini {ona} vermişler.’
- (17) [TKTB|| KT:D/8 = BK:D/8] *İlgerü kün togsıkda Bük ili kaganka tegi süleyü birmiş; kurıgaru Temir Kapıgka tegi süleyü birmiş; Tabgaç kaganka ilin törüsin alı birmiş.* ‘Doğuda, güneşin doğduğu yerdeki Orman ülkesi {Kore} Kağanlığı’na dek ordu yürütmüşler; batıda Demir Kapı’ya {Buzgâlexâne’ye} dek ordu yürütmüşler; Çin kağanı için onların ülkelerini, devletlerini almışlar.’
- (18) [TKTB|| KT:D/9 = BK:D/9] *Ança tip Tabgaç kaganka yağı bolmış.* ‘Böyle diyerek Çin kağanına düşman olmuş.’
- (19) [TKTB|| KT:K/12] **Tabgaç kaganta** *İşiyi Likeñ kelti.* ‘Çin kağanlığından İşiyi Likeng geldi.’
- (20) [TKTB|| KT:K/13] *Bark itgüçi, bediz yaratıgma, bitig taş itgüçi Tabgaç kagan çıkanı Çan Şeñün kelti.* ‘Bark yapıcı, bezeme {resim, heykel ve süsleme} yaratıcı, yazılı taş ustası olarak Çin kağanının kuzeni General Çang geldi.’
- (21) [TKTB|| BK:D/38-39] *İki ilteberlig bo(dun ...) (... Tatab)ı bodun Tabgaç kaganka körti.* ‘İki ilteberli halk (...) (...) Tatabı halkı Çin kağanına tâbi oldu.’

1.1.1.5. **Tabgaç Atı** ‘Çince isimler, Çince kelimeler’

- (22) [TKTB|| KT:D/7-8 = BK:D/7-8] *Türk begler Türk âtin it(t)ı. Tabgaçğı begler Tabgaç âtin tutupan Tabgaç kaganka körmiş; elig yıl işig küçüg birmiş.* ‘Türk beyleri Türk adını attı. Çin’deki beyler Çin adlarını alarak Çin kağanına tâbi olmuşlar; elli yıl işlerini güçlerini {ona} vermişler.’

1.1.1.6. **Tabgaçğı Beg** ‘Çin taraftarı, Çin hayranı’

- (23) [TKTB|| KT:D/7-8 = BK:D/7-8] *Türk begler Türk âtin it(t)ı. Tabgaçğı begler Tabgaç âtin tutupan Tabgaç kaganka körmiş; elig yıl işig küçüg birmiş.* ‘Türk beyleri Türk adını attı. Çin’deki beyler Çin adlarını alarak Çin kağanına tâbi olmuşlar; elli yıl işlerini güçlerini {ona} vermişler.’

1.1.1.7. **Tabgaç Atlıg Süsi** ‘Çin atlı ordusu’

- (24) [TKTB|| BK:G/1] (... **Tab**)gaç atlıg süsi, bir tümen artuki yiti biñ süg ilki kün ölürtüm. ‘(...) Çin atlı ordusunu, on yedi bin askeri ilk gün öldürdüm.’

1.1.2. **Tunyukuk Bengü Taşlarındaki Kullanımlar**

Tunyukuk bengü taşlarındaki 13 kullanımın 10’su yalın, 1’i *tabgaç kagan*, 1’i *tabgaç ili* ve 1’i *tabgaç süsi* şeklindedir.

1.1.2.1. **Tabgaç ‘Çin’**

- (25) [TKTB|| T-I:B/1] *Türk bodun Tabgaçka körür erti.* ‘Türk milleti, Çin’e tâbi idi.’
- (26) [TKTB|| T-I:B/2] *Türk bodun kanın bulmayın Tabgaçda adrılı, kanlantı.* ‘Türk milleti hânını bulmayınca Çin’den ayrıldı, han sahibi oldu.’
- (27) [TKTB|| T-I:B/2] *Kanın kodup Tabgaçka yana içikdi.* ‘Hânını bırakınca yine Çin egemenliğine girdi.’
- (28) [TKTB|| T-I:G/2-3] **Tabgaçgaru** *Kunı, şeñünüg idmiş; Kıtahgaru Toñra Semig idmiş. Sab ança idmiş; Azkıña Türk yoriyur ermiş.* ‘Çin’e Ku’yu, generali göndermiş; Kıtaylara Tongra Sem’i göndermiş ve şu sözleri iletmış: Az sayıda Türk ilerliyormuş.’

1.1.2.2. **Tabgaç ‘Çinliler’**

- (29) [TKTB|| T-I:G/5-6] *Ança ötüntüm: Tabgaç, Oguz, Kıtah, bu (ü)çegü kabsar kaltaçı biz.* ‘Şöyle arz ettim: Çinliler, Oguzlar ve Kıtaylar, bu üçü birleşirse biz kalırız.’

- (30) [TKTB|| T-I:B/6-7] *Bilge Tunukuk Boyla Baga Tarkan birle İltiriş, kagan boluyın biriye Tabgaçig, öñre Kitanıg, yırıya Oguzug üküş ök ölürti.* ‘Bilge Tunyukuk Boyla Baga Tarkan ile İltiriş, kağan olduktan sonra güneyde Çinlileri, doğuda Kıtayları, kuzeyde Oğuzları çok öldürdüler.’
- (31) [TKTB|| T-I:G/3-4] *Tabgaçig ölüртеçi tir men; öñre Kitanıg ölüртеçi tir men; bini, Oguzug ölüртеçik tir men.* ‘O iki kişi var oldukça seni, Çin’i öldürecek diyorum; doğuda Kıtayları öldürecek diyorum; beni, Oğuz’u öldürecek diyorum.’
- (32) [TKTB|| T-I:G/4-5] *Tabgaç biridin yan teg; Kitanı öñdin yan teg; ben yırıdında yan tegeyin; Türk sir bodun yirinte idi yorımazun; usar idi yok kışalım, tir men.* ‘Çinliler güney yönünden saldır{sın}, Kıtaylar doğu yönünden saldır{sın}, ben kuzey yönünden saldırayım; muzaffer ? Türk milleti, topraklarında hiç ilerlemesin; mümkünse tamamen yok edelim, diyorum.’
- (33) [TKTB|| T-I:G/7] *Öñre Kitanıda, biriye Tabgaçda, kuriya Kordanta, yırıya Oguzda iki üç biñ sümüñ, kelteçimiz bar mu ne.* ‘Doğuda Kıtaylardan, güneyde Çinlilerden, batıda Hotan’dan, kuzeyde Oğuzlardan gelecek iki üç bin askerimiz vardır şüphesiz.’
- (34) [TKTB|| T-II:G/4-5] *İltiriş Kagan bilgesin için, alpin için Tabgaçka yiti yigirmi sünüşdi; Kitanıka yiti sünüşdi; Oguzka biş sünüşdi.* ‘İltiriş Kağan bilgeliği sayesinde, yiğitliği sayesinde Çinlilere karşı on yedi kez savaştı; Kıtaylara karşı yedi kez savaştı; Oğuzlara karşı beş kez savaştı.’

1.1.2.3. *Tabgaç Kagan ‘Çin hükümdarı’*

- (35) [TKTB|| T-I:D/2] *Tabgaç kagan yagımız erti.* ‘Çin kağanı düşmanımız idi.’

1.1.2.4. *Tabgaç İli ‘Çin ülkesi’*

- (36) [TKTB|| T-I:B/1] *Özüm Tabgaç iline kılıntım.* ‘Ben Çin ülkesinde doğdum.’

1.1.2.5. *Tabgaç Süsi ‘Çin ordusu’*

- (37) [TKTB|| T-I:K/6] *Tabgaç süsi bar ermiş.* ‘{Üstelik} Çin ordusu {da} varmış.’

1.1.3. Diğer Köktürk Bengü Taşlarındaki Kullanımlar

Köli Çor bengü taşındaki tek veri yalın haldeyken, Ongin bengü taşındaki iki veri *tavgaçka/tavgaçda yırıya* kalıbındadır.

1.1.3.1. *Tabgaç ‘Çin’*

- (38) [KÇ.M/B-12] ... *t(a)hğ(a)çka : bunça : sünğ(ü)ş(ü)p : (a)lpin : (e)rd(e)min : için ök bunça tutdı* ‘... Çin’e karşı bu kadar savaştığı için, yiğit ve erdemli olduğu için bizzat bu şekilde ülkesini muhafaza etti.’ = [OY.A/KÇ-12] <...> *[taw]gaçka bunça sünüşüp alpin² erdemin için kü bunça tutdı.* ‘<...> Çin’le bu kadar savaşım yiğitliği (ve) erdemi için bu kadar (çok) ün kazandı.’ = [METY/KÇ-12] ... *[tav]gaçka : bonça : sünüşüp : alpin : erdemin : için : kü bonça : tutdı....* ‘... Çin’e karşı bu kadar savaşım kahraman ve erdemli oluşuyla böyle şöhret kazandı.’

1.1.3.2. *Tabgaçka/Tabgaçda yırıya ‘Çinin kuzeyine’*

- (39) [OY.A/O-2] *kaganlad²ök kaganın² içgını idmiş türk bodun öñre kün tugsıkiña késre kün batsıkiña tegi berye tawgaçka yıray²a yışka [tegi] <...>* ‘kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş, Türk halkı doğuda gün doğusuna, batıda gün batısına kadar, güneyde Çin’e, kuzeyde bozkıra kadar <...>’ = [METY/O-2] *kaganladok : kaganın : içgını : idmiş : türk bodun : öñre : kün : tugsıkiña : késre : kün : batsıkiña : tegi : berye : tavgaçka : yırye : yış[ka [t]eg[i]] [...]* *kazgantok için ol kız oğlin körti* ‘hakan yaptığı hakani elden çıkarmış. Doğuda güneşin doğduğu yere kadar, güneyde Çin’e, kuzeyde ormanlık dağlara kadar ... elde ettiği için kızımın evladını gördü.’
- (40) [OY.A/O-5] *bo tawgaçda yır²ya t¹g² oguz ara yėti eren yagı bolmiş² kañım бага теңрікен yen anta yorımış işig küçin bėrmış erti <...>* ‘Bu Çin’de, kuzeyde tg(?) Oğuzlardan yedi asker düşman olmuş. Babam Baga hazretleri tarafından? orada ilerlemiş. İşini gücünü vermiş idi <...>’ = [METY/O-5] *ba[sa] : tavgaç[d]a : yırye : t¹g² oguz : ara : yėti : eren : yagı : bolmiş : kañım : бага теңрікен : eyin : anta : yorımış : işig : küçin : bėrmış ertmiş ... tarduş boltokda*

‘(...) sonra Çinlilerin kuzeyinde ... (?) Oğuzların arasında yedi asker düşman olmuş. Babam Baga Tenriken daha sonra bu şekilde devam etmiş, hizmet edip geçmiş Tarduş olduğunda’

1.2. Uygur Bitiglerindeki Kullanımlar

Uygur bitiglerinde *tabgaç/tawgaç* kelimesine 6 yerde rastlanmakta olup, bunların 3’ü Şine Usu, 1’i Tes, 1’i Taryat ve 1’i Karı Çor yazıtında tespit edilmiştir. Şine Usu yazıtındaki 1 kullanım ile Karı Çor yazıtındaki kullanımda *tabgaç/tavgaç kanı* ibareleri geçmektedir. Diğerlerinde yalnız kullanımlar hakimdir.

1.2.1. Tavgaç ‘Çin’

(41) [UY/Tes:K/5] <...> [öñ]re **tawgaçka** bazlanmuş uygur kagan tok olormuş yètmış yıl ermiş ‘<...> Doğu’da Çin’e tâbi olmuş. Uygur kağanı tok (bir biçimde) tahta oturalı yetmiş yıl olmuş.’

(42) [UY/Şine Usu:G/8] ... bir yègirmi[ke] <...> sançdım kentü <...> bodun <...> értim èrlünite talakımın̄ta yètdim aşnukı **tawgaçdaki** oguz türük t[aşık]mış anta katılmış anta begler <...> ‘... on birinde <...> mızrakladım. Kendi <...> halk <...> ulaştım. İrlün’de ve Talakımın’da yetiştim. Önceden Çin’de bulunan Oğuzlar (ve) Kök Türkler ayrılmış daha sonra katılmışlar. Orada beyler...’

1.2.2. Tavgaç ‘Çinliler’

(43) [UY/Taryat:K/5-6] ... kutlug bilge señün uruşu kutlug tarkan señün ol èki ayur yarlukadı bayırku tarduş bilige tarkan kutlug yagma **tawgaç** sogdak başı bilige señün uzal öñ èrkin ‘Kutlug Bilge Sengün ve Kutlug Tarkan Sengün (adlarındaki) bu iki anlatıcı ? buyruk verdi. Bayırku (ve) Tarduşlarla (ilgili) Bilge Tarkan Kutlug Yagma, Çin (ve) Soğdlarla (ilgili işlerin) başı Bilge Sengün Uzal Öng Erkin’(dir).’

(44) [UY/Şine Usu:B/5] ... içikmedi <...>-m k²ö/ü <...> ançıp s²çg²n² sog[da]k **tawgaçka** seleñede bay balık yapıtı bértim. ‘Tâbi olmadı. <...> sonra <...> Soğdlu(lar) (ve) Çinli(ler) Selenge’de Bay Balık (kentini) yaptııverdim.’ = [UHY/ Moyun Çor/Şine Usu:B/5] ...yiçe boltı ... k² ... çg²n² sogdak **tavgaçka** seleñede bay balık yapıtı bértim ‘yine (öyle) oldu... Soğdlar ile Çinlilere Selenge’de Bay Balık’ı yaptıırdım.’

1.2.3. Tavgaç Kanı ‘Çin hükümdarı’

(45) [UY/Şine Usu:B/3] ... b¹ç. o/u. t¹m [yay]ladım b²<...>-miş(?) **tawgaç kanı** kagan <...> ö/ü². l¹ barmış o/u ... v/i. si bir [k]z sek[iz urı] oğlın tutdum... ‘<...> yayladım <...>-miş Çin kağanı <...> gitmiş. <...> bir kız (ve) sekiz erkek çocuğunu ele geçirdim...’

(46) [UY/Karı Çor:13-14] yogı **tawgaç kan** yogladdı. ‘Yoğ (törenini) Tang hükümdarı yaptıırdı.’

1.3. Yenisey Yazıtlarındaki Kullanımlar

(47) [STİ:11/9] bēs yègirmi yaşım̄da **tawgaç kanga** bardım a er erdemim üçün alpun altun kümüşüg egri tewe elde kişi kazgandım a ‘On beş yaşım̄da Çin hanına gittim Erkeklik kahramanlığımı elde etmek için sıkıntıyla altın, gümüş, tek hörgüçlü deve, yurda adam kazandım.’ = [YMY:11/3] bäs jägirmi jašim̄da tabyač qanya bardim-a är ärdämim üçün alpun altun kümüşig ägritäbä eldä kişi qazyandim-a ‘On beş yaşım̄dan itibaren tabgaç hanına gittim. Savaşçı ere ait şecaat ve cesaretim ile altın ve gümüş, develer ve cariyeler elde ettim.’

1.4. Eski Uygur Metinlerindeki Kullanımlar

Eski Uygur metinlerinde ‘Çin’ ile ilgili olarak sık rastlanmakta³ olan kelime; *tavgaçlıg*, *tavgaçça* gibi türevlerin yanı sıra, *tavgaç tili*, *tavgaç ili*, *tavgaç kan/han*, *tavgaç toyın*, *tavgaç uluş* gibi eşdizimli kullanımlara da sahiptir.

1.4.1. Tavgaç ‘Çin’

(48) [BT-XXIII:G/6-9] änätkäk toyın b[fo sudurug] eltü **tavgač-ka** kälip toyı[n-larığ] ütlädi äriğlädi : tapıg udug kalguka : ... ‘Ein indischer Mönch ist, die[ses Yetikän sudur] mit sich

³ Yazının hacmi düşünülerek *tavgaç* kelimesinin Eski Uygurcadaki tüm kullanımlarına yer verilmemiş, bununla beraber metinlerdeki farklı kullanımlar örneklenmeye çalışılmıştır.

tragend, nach China gekommen und hat die Mön[che] unterrichtet und (ihnen) geraten, es zu verehren.’

- (49) [BT-XXIX:11-13] [...] *açari* [...] **tavgaç** [...] *koltu*... ‘... Meister ... China ... Er bat ...’
- (50) [Xua-III:470-478] ...*yänä ayıtdı*... *siz t(a)vgaçtın [ünüp kälmiş]tä kaç yıl boltı ... samtso açari ötün[ti üç] yıl boltı tep , şila[badre açarinin] tül tüşämi ši samtso [açarinin] t(a)vgaçdın ünüp kälmi[şi] bo iki sav bir tæg t[äñ] tüz boltı ...* ‘*Śīlabhadra* yine sordu: “*Ey öğretmen, siz Çin’den yola çıkalı kaç yıl oldu?*” *Tripitaka Ustası* “*Üç yıl oldu.*” diye cevapladı. *Śīlabhadra Usta*’nın rüya görmesi ile *Tripitaka Ustası* ’nın Çin’den çıkıp gelmesi, her iki olay da tamamen eş [zamanlı]₂ oldu.’
- (51) [Xua-V:257-261] ... *nomçı açarinuñ ... t(a)vgaçka barguluk [küşüşi] ärsär, ançak(t)ya tetse [kumare]tın yolap barsar, bargu-[luk] ymä alp bolmagay*... ‘Was den Wunsch des *Tripitaka-Meisters* betrifft, nach... China zu gehen, wenn er für kurze Zeit bei dem Schüler *Kumära* vorbeigeht, [dann] wird sein Weggehen auch nicht schwierig[er].’
- (52) [Xua-VI:1659-1669] ... *anın k(ä)ntü özi kązmiş uluşlardın yomkı eltdi üç ağılı[k] nomdaki k(ä)rgäklig bitiglärig kamağ altı yüz yeti altmış bölük agtarıp yadı t(a)vgaç elintä , nomladı küülädi yeg iş küdüklärig , tartıp ädgü ögli köñüllüg bulıtıg kedin änätkäk uluşdın , yağıtdı nomlug yağmurug öñdün t(a)vgaç elintä , t(a)vgaçka tægmiş nomlarınñ irükin ägsükin [yänä] bütürdi ...* ‘Bu sayede kendisinin² gezdiği ülkelerden üç hazine (*Tripitaka*) öğretisindeki gerekli bütün kitapları [beraberinde] getirdi. Altı yüz elli yedi parça [kitabın] tümünü çevirip Çin ülkesinde yaydı. Üstün işleri, çalışmaları anlattı, övdü. İyi düşünceli (karuñä) bulutu Batı Hint ülkesinden çekip [getirip] doğuya, Çin ülkesine öğretti (*Dharma*) yağmurunu yağdırdı. Çin ülkesine ulaşmış öğretilerin eksliğini gediğini ... giderdi.’
- (53) [Xua-VIII:1921-1922] ... *eltü kälmiş änätkäk ... öñdün t(a)vgaç ...* ‘... die indischen ..., die er gebracht hatte, ... nach Osten *in *das Reich China ... (Lücke)...’
- (54) [Xua-IX/B:1a/20-22] *ol ança üküş savlar barça tängri tavyaçıy süzgü üçün ol*... ‘There are many words, all for praising the Heavenly Chinese Emperor ...’
- (55) [Xua-X/B:22a/12-14] ... *äsirgämäklig buşuş qadyu bu ärip tavyaç nä ayqalı (?) sözlägäli bolıyay?*... ‘In was such a pity and sorrow, what else can be mentioned in China!’
- (56) [Xua-X/T:583-591] ... *iki älig yaşım-da sin yılan yılın ikiläyü yana tavyaç-ka kältim iki älig yaşım-dın žim bars yıl-qatäqi üç yetmiş yaşayınça änätkäk tilintin tavyaç tilinçä ävirmiş nomlar otigi sudur-lar şast(t)r-lar saqışı qamay ...z kuñun tægziñ sanı bir ming üç yuz säkiz qırq ...* ‘... kırk iki yaşımda sin yılan yılında tekrar dönerek Çin’e geldim. Kırk iki yaşımdan jim pars yılına kadar, altmış üç (yaş) yaşayınca kadar Hint dilinden (= Sanskrit) Çin diline çevirdiğim kitapların listesi: sütralar, şastralar sayısı toplam ... tomar miktarı bin üç yüz otuz sekiz ...’

1.4.2. Tavgaç ‘kişi adının bir parçası’

- (57) [USp.Şen/78:17-21] ... *bu bitig-ni sutza ked kıy-a tutup tükel-e kimtse başl(a)p kuvrağ tavgaç yeke ikiçi başl(a)p bodun қадаş-larımız esen-e olar üskinte birtim*. ‘Bu vasiyetnâmeyi *Sutza*, *Ked Kaya Tutung*, *Tükele* (ve) *Kimtse* başta olmak üzere, cemaat (ile) *Tavgaç Yeke*, *İkiçi* başta olmak üzere halk (ve) yakınlarımdan *Esene*, onlar huzurunda verdim.
- (58) [USp.Şen/82:24] *bu tamğa m(e)n tavgaç yeke-niñ’ol*. ‘Bu damga ben *Tavgaç Yeke*’nindir.’

1.4.3. Tavgaçlıg ‘Çinli’

- (59) [Xua-V:22-24] ... *m(ä)[n] küentso ulug t(a)vgaçlıg [t]oyın munta boşgutka k[ä]ltim*... ‘Ich, *Xuanzang*, ein Mönch des Großen China, bin hierher zum Studium gekommen’

1.4.4. Tavgaçça ‘Çince’

- (60) [KİP:8] *tavgaçça kuanşi im titir*. ‘Çincesi *Kuanşi im* (*kuan-şi-yin*) demektir.’

1.4.5. Tavgaç Tili ‘Çince’

- (61) [AY.K:4/1-5] ... *[ene]tkekçe nom bitiglerig [kalışız ötgür]üp tavgaç tilinçe [evirip yme] bon om erdinig tavgaç [tilinçe] tüketip takı edgüti [kingürü] yadılmazkan*...

- (62) [Xua-III:981-992] ... **t(a)vgač** **tilin**[čä yaratmış] [gentsün] fabši [atl(i)g nomči] açarı keñürtmiş , **t(a)vgač** **tilintin** yänä be[š balıklıg] şıŋko šäli tutuŋ [yanırtı] türk tilinčä ävir[miş, bodis(a)t(a)v] taito samtso açarı[nıŋ] yorıkn ukıtmak at[l(i)g tsi]- in-čüen tegmä kavi [nom] bitig üçünč ülüš bö[lök] tükädi. ‘Huili’nin Çin dilinde yazdığı, vaiz ve öğretmen Yan-cong Fashi’nin genişlettiği, sonra da Beşbalıklı Şıŋko Şäli Tutuŋ’un Çinceden tekrar Türk diline çevirdiği “Bodhisattva ‘Taito Dönemindeki Tripitaka Ustası’nın Yaşantısının Öyküsü” adlı Kāvya öğretisi metni Ci-en-zhuan’ın üçüncü bölümü bitti.’
- (63) [Xua-X/T:583-591] ... iki älig yaşım-da sin yılan yılın ikiläyü yana tavyaç-ka kältim iki älig yaşım-dın žim bars yıl-ğatäqi üç yetmiş yaşayınça änätkäk tilintin **tavyaç tilinčä** ävirmiş nom-lar otigi sudur-lar şast(i)r-lar sağışı qamay ...z kuun tægzinç sanı bir ming üç yuz säkiz qırq ... ‘... kırk iki yaşımda sin yılan yılında tekrar dönerek Çin’e geldim. Kırk iki yaşımdan jim pars yılına kadar, altmış üç (yaş) yaşayıncaya kadar Hint dilinden (= Sanskrit) Çin diline çevirdiğim kitapların listesi: sütralar, şastralar sayısı toplam ... tomar miktarı bin üç yüz otuz sekiz ...’
- 1.4.6. Tavgaç İli**
- (64) [AY.K:23/20-22] ... k(a)ltı öñdün **tavgaç ilinteki** kuotau atl(i)g beg teg yügerü odgurak ulug tüşiŋe utlısıŋa tegirler...
- (65) [BT-III:114-118] taqi tañi şirişditä ulati saradavaxilar tanıdivi tavar täñrisinä oqşadı muşuz baylar **tavyaç elindin** ünmiş qızlarqa oqşadı tam-a turur qudluy buyanlıy qızlar qırqınlar... ‘Ferner begannen Dhanya-Begüterte und Karawanenherren, kummerlose Reiche, die dem *Dhanya-Deva, dem Gott des Wohlstandes, ähneln, und die sich nähernden (?) glücklichen Mädchen (Hend.), die den aus China kommenden Mädchen ähnlich sind, ...’
- (66) [BT-XXIX:87-88] ... **tavgač** [elintä?...] (P) ügüz suvon öñi eltgäli togan tumış-lar ärür [...] ‘[Im Land] China... Um das Wasser eines Flusses abzuleiten, hat man (es mit der?) Sperre versperrt.
- (67) [Xua-V:90-92] ... yänä **t(a)vgač el[i]** ärsär, mareče atl(i)g uç kadıg türk türgeş yer ol ... ‘Ferner ist das Reich China ein Mleccha genantes Grenzland, ein Barbaren²-Land...’
- (68) [Xua-VI:1423-1429] ... kat kat tıdıglıg yerlärdä bitig <tiläyü>, yorıdı ediz tikim yollarda nom istäyü körüp änätkäk yerintäki äd[li]g ädsiz savlarıg bulup çın kertü nomug **t(a)vgač elinä** kälürdi nom agtardı... ‘[O Tripitaka Ustası] kat kat engelli yerlerde sütra arayarak gitmiş, yüksek ve tehlikeli yollarda öğretiyi isteyerek yürümüştü. Hint ülkesindeki değerli değersiz sözlerin [hepsini] görüp, doğru öğretiyi bulup Çin ülkesine getirdi, öğretiyi çevirdi.’
- (69) [Xua-VI:1659-1669] ... anın k(ä)ntü özi kâzmiş uluşlardın yomkı eltdi üç agılı[k] nomdaki k(ä)rgäklig bitigläriŋ kamaŋ altı yüz yeti altmış bölük agtarıp yadı **t(a)vgač elintä** , nomladı küülädi yeg iş küdüklärig , tartıp ädgü ögli köñüllüg bulıtıg kedin änätkäk uluşdın , yağıtıdı nomlug yağmurug öñdün **t(a)vgač elintä** , t(a)vgačka tægmiş nomların irükin ägsükin [yänä] bütürdi ... ‘Bu sayede kendisinin² gezdiği ülkelerden üç hazine (Tripitaka) öğretisindeki gerekli bütün kitapları [beraberinde] getirdi. Altı yüz elli yedi parça [kitabın] tümünü çevirip Çin ülkesinde yaydı. Üstün işleri, çalışmaları anlattı, övdü. İyi düşünceli (karuṇā) bulutu Batı Hint ülkesinden çekip [getirip] doğuya, Çin ülkesine öğretisi (Dharma) yağmurunu yağdırdı. Çin ülkesine ulaşmış öğretilerin eksikliğini giderdi.’
- (70) [Xua-VII:102-108] ... kurt koñuzkatägi altun kapırçaklıg änätkäkčä y(a)rl(i)knıŋ şlokların yağmaku üzä, ötrü anupudat yuul suvın ötgürdi **t(a)vgač eliniŋ** säkiz ulug arkularınta, gradrakut tağıg tutuşdurdı suŋ hua şan tağıŋ kök [a]rtı birlä... ‘Dadurch, daß er die in goldenen Schreinen [aufbewahrten] Verse der indischen Lehren verbreitet hat, ließ er das Wasser des Anavatapta-Sees in die Acht großen Ströme des China-Reiches eindringen und veranlaßte, daß sich der Ğrdhrakūṭa-Berg mit den blauen Bergketten des Songshan und des Hua-shan verbindet.

- (71) [Xua-VII:513-518] ... *yänä bo yertinčü [y]er suv törüp, yağız yer liuša say üzä tıdıǵlıǵ (lies: kızıǵlıǵ) bolmışdınbärü t(a)vgač el takı ärmädük ärdi, idok nom takı uızıklar ymä takı kizläklig ärdi...* ‘Ferner, nachdem diese Welt² entstanden war und das Kulturland sich von der Sandwüste abgegrenzt hatte, da gab es das Reich China noch nicht, die heilige Lehre und auch die Texte waren noch im Verborgenen.’
- (72) [Xua-VII:1699-1702] ... *anı üçün öñdün t(a)vgač elintäkilär yarşmalaşu edärip üküš tıdıltılar...* ‘Deshalb verfolgten die Leute im Östlichen Reich China [ihre Ansichten], indem sie im Widerstreit waren und vielfach stagnierten sie in den Lehrrichtungen der Zwei Beständigkeiten.’
- (73) [Xua-X/T:A/1] **tavgač el** ... ‘... Çin ülkesi...’

1.4.7. Tavgač Kan

- (74) [AY.K:3/11-15] *kin nomlug y(a)rılıǵı öñdün tavgač ilinte kiñürü yadıltukda t(e)ñri tavgač kan üdinte gıtsosamatso atl(i)g bodis(a)t(a)v açarı küntin yınak suv yolınta kitip...*

1.4.8. Tavgač Han

- (75) [BT-I:A2/43-46] *vuu tayşı atl(i)γ b(ä)lgürtmä ät’özlüg kişi körklüg ayay-qa tägimlig tözün maytri bodistvniñ lovudi atl(i)γ tavgač xan-qa yañirtı taqşurup nomlayu y(a)rliqamış kimqoki sudurñuñ toquz älig şlok yörügi : yana bir adın adı bayı b(ä)lgüsüz bilgä sözlämiş ...* ‘Das ist die Erklärung der 49 Gāthās des kimqoki-Sūtras, die der im Erscheinungskörper menschengestaltig als *Vuu tayşı* (erschienene) verehrungswürdige und edle Bodhisattva Maitreya dem *Lovudi* genannten chinesischen Kaiser neuerlich in Versform zu predigen geruht hatte. Wieder sprach ein anderer Weiser, dessen Name und Familienname unbekannt ist...’
- (76) [BT-II:103-107] ... *qamay bodis(a)t(a)v uyuşluγ bilgä baǵşılar luvodii atl(i)γ tavgač-ğanning ötügingä tolp taytsoki uluγ ayılıq nomlarda idip alıp bütürmiş ...* ‘durch alle weisen Lehrer, die die Sāstras des Mahāyāna und Hīnayāna und alle (anderen) Lehr(texte) verstanden haben und aus dem Bodhisattva-Geschlecht stammen, auf Ersuchen des chinesischen Kaisers Lian Wu-ti aufgenommen (Hend.) unter die Lehrtexte, die den ganzen Tai-tsang-king, (d. h.) den “Großen Speicher”, (umfassen).’
- (77) [Xua-V:449-457] ... *ol ul[ušta] t(a)vgač han ol čär[ig] [sı]mak mäñi ol tep, ır [b]ödig kühi ol tep munčulayu ... sözläyürlär ... anı bilmäz m[(ä)n] [ol] tavgač han tegli nätäg [kiş]i ol, nä ädgüsi ädrämi üzä [bo] muntag uluγ at küükä tägyük tep tedi...* ‘In diesem Land gibt es den Tavgač-Kaiser. Folgendermaßen sagt man: ‘Sein Hymnus ist der Gesang und Tanz namens “Das Zerschneiden [der Phalanx] des Heeres ist Freude”. [Aber] ich weiß nicht, was für ein Mensch dieser Tavgač-Kaiser ist.’
- (78) [Xua-IX/B:1a/17-20] *yana bu ülüš içintä sam tso açarı tängri tavgač xan birlä qatın qatın bitig idmiş sav lar üküš ol.* ‘Again, in this chapter there are many letters repeatedly exchanged in between the Tripiṭaka Master and the Heavenly Chinese Emperor.’
- (79) [Xua-IX/A:335-338] ... *bo ötüg bitig tägdüktä t(ä)ñri t(a)vgač han pi tašta özi bitigü savıg taplayu* y(a)rlikamadı ...* ‘Als diese Petition² angekommen war, missbilligte der göttliche chinesische Kaiser den Vorschlag, dass er selbst [seinen Text auf den Inschrift-Stein] schreiben sollte, nicht.’
- (80) [Xua-X/B:22a/14-19] ... **Tavgač xan sam tso açarı uzä amramaq köngüllüg üçün sam tso açarıγ kizlämiş yerdä qop etigkä yarayıqqa tükällig aya körklä stup etdürti...** ‘Because the Chinese Emperor loved the Tripiṭaka Master, in the burial place of the Tripiṭaka Master, he ordered to build a completely decorated, very beautiful Stūpa.’

1.4.9. Tavgač Toyın

- (81) [Xua-V:346-348] ... *t(ä)rkin sizi[ñä] barmış t(a)vgač toyınıg t[ägürün] ... [ača]rig idu um[az m(ä)n] ...* ‘Lasst den chinesischen Mönch, der zu Euch gekommen ist, schnell [hierher] gelangen!...’

(82) [Xua-V:385-387] ... *ya kumare elig t(a)vgač t[oyın] kanı tep* ... ‘O König Kumāra, wo ist der chinesische Mönch?’

1.4.10. Tavgaç Uluş

(83) [Xua-VI:1554-1557] ... *hanme atl(i)g han ugrınta t(a)vgač uluşka , inçip tülintä közünmäki üzä y(a)rutdı* ... ‘Han Ming[-di] adlı han sayesinde Çin ülkesine ulaştı, rüyasında görünmesi ve iyi düşünceli gönlünün (Skr. karuṇā) akması ile doğudaki ülkeleri aydınlattı.’

(84) [Xua-VII:1846-1853] ... *m(a)ha-çinad[eš] atl(i)g kutlug t(a)vgač uluşd[akı] ülgüsüz sansız sudurlarig şastralarig nizvanilarig yinçgä tözin ötgürmi[š] mokşadeve açarika ağır ayamakın äsägüläyü üküš köñül ayıtu ıdur biz...* ‘... der sich im Mahācīnadeśa genannten glückbringenden Reich China [befindet] und zahllose Sūtras und Śāstras und die Zehn Vinayas (?), ihr feinstes Wesen, durchdrungen hat.’

(85) [Xua-VIII:942-945] ... *sezikig änätkāk elintä ävdidi tärin [nom]larig, ötgürti yinçgä yörüg[läri]g* ... **t(a)vgač uluş** ... ‘In Indien brachte er seine Zweifel zum Stehen. Er nahm die tiefen *Dharmas (?) auf und durchdrang die subtilen Definitonen. Er *kehrte zurück und *bekehrte das Reich China... (Lücke)...’

(86) [Xua-X/B:23b/9-12] ... *öngtün tavgač uluşta, atı küsi kü kälig küntün änätkāk elintä. Tutmış ädgüläri qamaylanmaz ärdi...*

1.5. Türk Hakanlığı Metinlerindeki Kullanımlar

Türk Hakanlığı metinlerinde, özellikle *Dīvānū Lugāti t-Türk*’te hakkında etraflıca bilgi verilen kelime, kısmen *Kutadgu Bilig*’de de geçmektedir. Bununla beraber dönemin diğer metinlerinde kelimeye rastlanmamaktadır.

1.5.1. Tavgaç ‘Çin’

(87) [DLT.EA:21/10] Bu boyların hepsi Rum hizasından doğuya doğru uzanırlar. Daha sonra *Çigil, Toxsı, Yagma, Ugrak, Çaruk, Çomul, Uygur, Tañut, Xita.y* -bu Çin’dir-, sonra **Tawga.ç** -bu da Maçin’dir-.

1.5.2. Tavgaç ‘kişi adının bir parçası’

(88) [KB:A23-27] ... *bu kitabı taşnif kılığlı balasağun mevludluğ perhiz idisi er turur emma bu kitabı kaşğar ilinde tükel kılıp meşriğ meliki tavgaç buğra han üskiğe kigürmiş turur melik buğra han ma anı ağırlap uluğlap öz has hacıblığını aña birü yarlıkamış turur* ... ‘Bu kitabı yazan Balasağun şehrinden takva sahibi bir zattır. Fakat eserini Kaşğar memleketinde tamamlayıp, meşriğ meliki Tavgaç Buğra Han huzuruna sunmuş ve Buğra Han da müellifin değerini takdir ederek, yükseltip, ona kendisinin has hacipliğini vermek lütfunda bulunmuştur.’

(89) [KB:88] *ajun tuttu tavgaç uluğ buğra han / kutadşu atı birsü iki cihan* ‘Büyük Tavgaç Buğra Han dünyaya hakim oldu; adı kutlu olsun, Tanrı onu her iki cihanda aziz etsin.’

(90) [KB:B60] *meşikniñ öñinde okımış munı / bu tavgaç kara buğra hanlar hanı* ‘Bu hanlar hanı, Tavgaç Kara Buğra Han’ın huzurunda eserini okumuştur.’

1.5.3. Tavgaçla- ‘Çinlileşmek, kendini Çinli saymak’

(91) [DLT.EA:597/488] (**tawga.çla-**) *ol anı tawga.çla.dı* ‘o, onu Maçin’e nispet etti ve onu onlardan saydı’ **tawgaçla.r, tawgaçla.ma.k.**

1.5.4. Tavgaçlan- ‘Çinlileşmek, Çinli olmak, Çinli kılığına girmek’

(92) [DLT.EA:402/312] (**tawgaçlan-**) *er tawga.çlandı* ‘adam Mâçin (Çin) kılığına girdi.’ **tawgaçlanu.r, tawgaçlanma.k.**

1.5.5. Tavgaç Han ‘Çin hükümdarı’

(93) [DLT.EA:228/198] (**tawga.ç eği**) eskiden yapılmış olan ve büyük olan her şeye **tawga.ç eği** denir. Arapça *Ād*’a mensup şeylere dendiği gibi. (**Tawga.ç Xan**) bundan meliklere demektir. **Tawga.ç Xān** denilir; ‘ülkesi eski ve büyük’ demektir. (Tat **Tawga.ç**) ikileme şeklinde Tat **Tawga.ç** denir; Tat, Fars için, **Tawga.ç** Türk kullanılır. Bana göre, benim söylediğim en

doğrusudur. Müslüman ülkelerinde de bilinen budur. Diğeri de öbür görüştür. İkisi de uygundur. tawga.ç yuda.sı susam yaprakları gibi yaprağı olan bir ağaçtır; tedavide kullanılır.

- (94) [DLT.EA:215/185] *torku* ipek. Atasözü: **Tawgaç xänniñ torkusı telim tenle.medip bıçma.s** Anlamı: Çin hakanının ipeği çoktur. Buna rağmen ölçmeden elbiselik kesmez. Bu söz, israfi önlemek ve bir işi bilerek yapmak için kullanılır.

1.5.6. *Tavgaç Edî ‘Çin kumaşı, Çin malı (?)’*

- (95) [KB:68] *yağız yir yaşıl torqu yüzke badı / hitay arqısı yağtu tavgaç edî* ‘Kara yer yüzüne yeşil ipek bağladı; Hitay kervanı da bunun üstüne Çin kumaşı yaydı.’

- (96) [DLT.EA:228/198] (**tawga.ç edî**) eskiden yapılmış olan ve büyük olan her şeye **tawga.ç edî** denir.

1.5.7. *Tavgaç Kömçüsü ‘Âd kavmine ait define’*

- (97) [DLT.EA:210/181] *kömçü* define. **Tawga.ç kömçü.si** Âd kavmine ait define.

1.5.8. *Tavgaç Yudası ‘susam yaprakları gibi yaprağı olan bir tür ağaç’*

- (98) [DLT.EA:228/198] **tawga.ç yuda.sı** susam yaprakları gibi yaprağı olan bir ağaçtır; tedavide kullanılır.

1.5.9. *Tat Tavgaç ‘Fars ve Çinli’*

- (99) [DLT.EA:228/198] (**Tat Tawga.ç**) ikileme **şeklinde Tat Tawga.ç** denir; **Tat**, Fars için, **Tawga.ç** Türk kullanılır. Bana göre, benim söylediğim en doğrusudur. Müslüman ülkelerinde de bilinen budur. Diğeri de öbür görüştür. İkisi de uygundur.

2. *Kıtañ*

840’ta Uygur Kağanlığının, 907’de de Tang Hanedanının yıkılmasından yararlanarak Liao (遼, *Liáo*) (916-1125) Hanedanını kurmuş olan Kıtañlar⁴ [33, s. 98-99]; Eberhard’a göre köken olarak Proto-Moğol B (Şı-veğ) kabileleri arasında yer almaktadır [18, s. 55-57]. Kıtañlarla ilgili veriler sınırlı olmakla beraber, Eski Türkçe metinlerin tüm kollarında kelimenin izlerine rastlanabilmektedir.

Eski Türkçe metinler tarandığında, dönemin her üç kolunda da rastlanan kelime; Köktürkler döneminde bir Moğol kabilesini karşılarken, Eski Uygurlardan itibaren ise ‘Çin’ anlamında kullanılmaya başlamıştır. Türk bengü taşlarında *Kıtañ*, Eski Uygur metinlerinde *Kıtan* ve *Kıtay*, Türk Hakanlığı metinlerinde ise *Xıtay* şeklinde rastlanan kelimenin kullanımı *tabgaç/tavgaç* kelimesine oranla çok sınırlıdır. Kelimenin Eski Türkçe metinlerdeki anlamlandırılması ve türevleri şu şekildedir:

kıtañ | *kıtany*, *kitay* ‘Yehol’un kuzeyinde oturan Altayca konuşan bir halk; sonra Çin’in kuzeyine nüfuz ettiler’ ETG 280, *kıtañ* ‘etnik ad (Hitay’lar)’ OTG 247, *kıtany* ‘(kabile)’ ETS 142, *kıtañ* ‘kavim adı, Kıtay’ TKTB 689, *kıtan* ‘kavim adı (Kıtaylar)’ OY.T 151, *kıtañ* ‘X. yüzyılda Çin’de Liao sülalesini kuran, sonraki yüzyıllarda batıya yönelerek Karahıtayları oluşturan proto Moğol halk’ KT.Ş 351, ETY.Ş 733, *kıtañ* ‘Kıtañ kavmi’ KT.A 140, *kıtany* ‘Kıtaylar (etnik isim)’ BTY.Ak 142, *kıtañ* ‘Kıtanlar, Kitan halkı’ METY 316, *kıtañ* ‘Kıtanlılar’ TBAT 152, *kıtañ* ‘Kıtanlılar’ OY.A 159, *qıtany* ‘Kıtaylar’ KÇ.M 151; *kıtany* ‘Kıtay, Kıtaylar’ BTY.Al 433, *kıtany* ‘bk. *kıtany*’ BTY.Al 433, *kıtany* ‘(kavim adı) Kıtay’ OA 104; *Kitay* ‘Antroponim: USp. 282’ EUTS 117; **kıtay** / *kıtay* ‘(bk. *kıtany*)’ ETS 142

kıtan | *Kıtan* ‘Bestandteil von Personennamen || kişi adının bir bölümü; n. pr. (männlich) || erkek adı (→ ²*Kitay*)’ HA 365

¹**kıtay** / ¹*kıtay* ~ *k(i)tay* ~ *kıt(a)y* ‘Reich der Kara-Kıtay || Kara Kıtay ülkesi; Name einer Dynastie || bir hanedanlığın adı; Nord-China || Kuzey Çin; chinesisches || Çin; Chinese || Çinli’ HA 365; **kıtay el** | *kitay el* ‘das Reich der (Kara) Kıtay || (Kara) Kıtay ülkesi’ HA 365; **kıtay oğlanı** | *kitay oğlanı* ‘chinesischer Sklave || Çin kölesi’ HA 365; **kıtay sımı**

⁴ Kıtañlar ve Kıtañ dili hakkında bkz. [18, s. 55-57], [25, s. 538-553], [28].

| *kitay simıǵı* ‘chinesisches Quecksilber || Çin cıvası’ HA 365; **hitay** / *hitay* ‘Hitay, Orta Çin’ KB-III 178, *xıtay* ~ *xaıtay* ‘Çin, Orta Çin; Yukarı Çin’ DLT.EA 654; *xaıtay* ‘→ *Xıtay*’ DLT.EA 654

²**kitay** / ²*Kitay* ~ *Kıt(a)y* ‘Bestandteil von Personennamen || kişi adının bir bölümü (→ *Kıtan*)’ HA 365, *Kıday* → ²*Kitay* HA 369, *Kitay Bärk* ‘n. pr. (männlich) || erkek adı’ HA 365, *Kitay Buka* ‘n. pr. (männlich) || erkek adı’ HA 365, *kitay buǵa* ‘(şahıs)’ ETS 142, *Kitay Bürt* ‘n. pr. (männlich) || erkek adı’ HA 365, *Kitay Bürt Inal* ‘n. pr. (männlich) || erkek adı’ HA 365, *kitay bört* ‘(şahıs)’ ETS 142, *Kitay Kara* ‘n. pr. (männlich) || erkek adı’ HA 365, *Kıt(a)y K(a)ya* ‘n. pr. (männlich) || erkek adı’ HA 365, *Kitay Şahan* ‘n. pr. (männlich) || erkek adı’ HA 365, *Kitay Taişi* ‘n. pr. (männlich) || erkek adı’ HA 365, *Kitay Taruga* ‘n. pr. (männlich) || erkek adı’ HA 365, *Kitay T(ä)ñrim* ‘n. pr. (weiblich) || kadın adı’ HA 365, *Kitay Tegin* ‘n. pr. (männlich) || erkek adı’ HA 365, *Kitay Yalavač* ‘n. pr. (männlich) || erkek adı’ HA 365, *Kalımdu Kitay* ‘n. pr. (männlich) || erkek adı’ HA 322

hitay tılı / *Xıtay tılı* ‘Çin dili, Çince’ DLT.EA 654

2.1. Türk Bengü Taşlarındaki Kullanımlar

Türk bengü taşlarında kelimeye 12 yerde rastlanmaktadır. Bunların 6’sı Orhun (Köl Tigin / Bilge Kağan), 5’i Tunyukuk, 1’i ise diğer Köli Çor bengü taşlarında kaydedilmiştir.

2.1.1. Orhun Bengü Taşlarındaki Kullanımlar

Orhun bengü taşlarındaki 6 kullanımın 2’si yalın, 4’ü *kıtañ tatabí* şeklindedir.

2.1.1.1. *Kıtañ* ‘Kıtan ülkesi, Kitay halkı’

(100) [TKTB|| BK:G/2] *Otuz artukı sekiz yaşıma kışın Kıtañ tapa süledim.* ‘Otuz sekiz yaşımda iken kışın Kıtaylara doğru ordu yürüttüm.’

(101) [TKTB|| BK:G/7] *Elig yaşıma Tatabí bodun Kıtañda adr(ıltı.)* ‘Elli yaşımda iken Tatabí halkı, Kıtaylardan ayrıldı. (... ..)’

2.1.1.2. *Kıtañ Tatabí* ‘Kıtanlar ve Tatabılar’

(102) [TKTB|| KT:D/4 = BK:D/5] *Yogçı, sıgıtçı, öñre kün togsıkda Bük ili, Çöl(l)üg il, Tabgaç, Töpüt, Apar, Apa Urum, Kırkız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtañ, Tatabí, bunça bodun kelipen sıgtamış, yoglamış.* ‘Yaşçı ve ağlayıcı olarak, doğuda güneşin doğduğu yerden {başlamak üzere} Orman ülkesi {Kore}, Çöl ülkesi (?), Çin, Tibet, Sasani, Büyük Roma, Kırgız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabí, bunca milletler {in temsilcileri} gelip ağlamışlar, yas tutmuşlar.’

(103) [TKTB|| KT:D/14] *Kırkız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtañ, Tatabí kop yağı ermiş.* ‘Kırgız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabí hep düşman imiş. = [BK:D/12] *Kı[rkız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtañ, Tatabí kop yağı ermiş.* ‘Kırgız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabí hep düşman imiş.’

(104) [TKTB|| KT:D/28 = BK:D/23] *Bodumug igideyin tiyin yırıgaru Oguz bodun tapa, ilgerü Kıtañ, Tatabí bodun tapa, birigerü Tabgaç tapa ulug sü iki yigir[m](i süledim); [sünüşdüm.* ‘Milleti besleyeyim diye kuzeyde Oğuz halkına doğru, doğuda Kıtay, Tatabí halklarına doğru, güneyde Çin’e doğru on iki {kez} büyük ordu (yürüttüm); savaştım.’

(105) [TKTB|| KT:K/11-12] *Yogçı sıgıtçı Kıtañ Tatabí bodun başlayu Udar Señün kelti.* ‘Yaşçı ve ağlayıcı olarak Kıtay, Tatabí halkları {heyetlerinin} başında General Udar geldi.’

2.1.2. Tunyukuk Bengü Taşlarındaki Kullanımlar

Tunyukuk bengü taşlarındaki 5 kullanım da yalındır.

2.1.2.1. *Kıtañ*

(106) [TKTB|| T-I:G/2-3] *Tabgaçgaru Kuni, señünüg idmiş; Kıtañgaru Toñra Semig idmiş. Sab ança idmiş: Azkıña Türk yorıyur ermiş.* ‘Çin’e Ku’yu, generali göndermiş; Kıtaylara Tongra Sem’i göndermiş ve şu sözleri iletmış: Az sayıda Türk ilerliyormuş.’

- (107) [TKTB|| T-I:G/3-4] *Tabgaçıg ölürteçi tir men; öñre Kıtanıg ölürteçi tir men; bini, Oguzug ölürteçik tir men.* ‘O iki kişi var oldukça seni, Çin’i öldürecek diyorum; doğuda Kıtayları öldürecek diyorum; beni, Oğuz’u öldürecek diyorum.’
- (108) [TKTB|| T-I:G/4-5] *Tabgaç biridin yan teg; Kıtāñ öñdin yan teg; ben yırıda yan tegeyin; Türk sir bodun yirinte idi yorımazun; usar idi yok kışalım, tir men.* ‘Çinliler güney yönünden saldır{sın}, Kıtaylar doğu yönünden saldır{sın}, ben kuzey yönünden saldırayım; muzaffer ? Türk milleti, topraklarında hiç ilerlemesin; mümkünse tamamen yok edelim, diyorum.’
- (109) [TKTB|| T-I:G/5-6] *Ança ötüntüm: Tabgaç, Oguz, Kıtāñ, bu (ü)çegü kabsar kaltaçı biz.* ‘Şöyle arz ettim: Çinliler, Oğuzlar ve Kıtaylar, bu üçü birleşirse biz kalırız.’
- (110) [TKTB|| T-II:G/4-5] *İltiriş Kagan bilgesin üçün, alpın üçün Tabgaçka yiti yigirmi süñüşdi; Kıtāñka yiti süñüşdi; Oguzka biş süñüşdi.* ‘İltiriş Kağan bilgeliği sayesinde, yiğitliği sayesinde Çinlilere karşı on yedi kez savaştı; Kıtaylara karşı yedi kez savaştı; Oğuzlara karşı beş kez savaştı.’

2.1.3. Diğer Bengü Taşlardaki Kullanımlar

Köli Çor bengü taşındaki tek veri *kıtāñ tatabı* şeklinde olup, bu eşdizimlilik Orhun bengü taşlarıyla örtüşmektedir.

2.1.3.1. Kıtāñ Tatabı

- (111) [KÇ.M/D-5] *e/a : tökdi : qıṭ(a)ny ṭ(a)ṭ(a)ḥı : ... (e)r.ükde : b(i)ṣ : süñ(ü)ṣ : süñ(ü)ṣdükd[e : köli] çor : (a)nçak : b(i)lgesi : ç(a)ḥ(i)ṣı : (e)rti : (a)lpı : bök(e)si : (e)rti ‘... döktdü. Kıtaylar ve Tatabılar ... -dükte beş kez savaştığında [Köli] Çor o sırada (Kağan’ın) danışmanı ve başkomutanı idi; alpı, yiğidi idi.’ = [OY.A/KÇ-17] <...> a/e tökdi kıtāñ tat[awı] <...> [süle]dökde beş süñüş süñüşdökde küli çor ança bilgesi çawıṣ²i erti alpı bökesi erti ‘<...> döktdü. Kitan (ve) Tatabı(lar) <...> sefer ettiği sırada, beş (kez) savaştığında Küli Çor öylece bilgesi (ve) başkomutanı idi. Kahramanı (ve) yiğit savaşçısı idi.’ = [METY/KÇ-17] <...> a/e tükedi : kıtāñ : tata[vı... tapa süle]dökde : beş süñüş : süñüşdökde : küli çor : ançak : bilgesi : çawıṣı erti : alpı : bökesi : erti ‘... tamamlandı. Kıtay, Tatabı ...-lara karşı sefer edip beş kez savaştıktan vakitler sonra Küli Çor henüz (sadece) danışmanı ve yaveri (başkomutanı), kahramanı ve yiğidi idi.’*

2.2. Eski Uygur Metinlerindeki Kullanımlar

Eski Uygur metinlerinde ‘Çin’ ile ilgili olarak sık rastlanmakta⁵ olan kelime; *tavgaçlıg*, *tavgaçça* gibi türevlerin yanı sıra, *tavgaç tili*, *tavgaç ili*, *tavgaç kan/han*, *tavgaç toyın*, *tavgaç uluṣ* gibi eşdizimli kullanımlara da sahiptir.

2.2.1. Kıtay ‘Kıtaylı, Kıtay halkından olan’

- (112) [USp.Şen/116:4-7] [...] *-ta ineç(niñ SWNG///) aṭlıg kıtay oğlan-ı taṣtın sın-ta kaḥlı yolın körgeli barıp bir böz ton tapıp kelmiş.* ‘[...] -ta İneçİ (nin Songsuy) adlı Kıtay hizmetçisi (onu aramaya) dış mezarlıktaki araba yolunu (kontrol etmeye) gidip, bir pamuklu elbise bulup gelmiş.’
- (113) [USp.Şen/116:11-13] ... *bu künte inaru ölmüş kıtay yolın-ta m(e)n kıtay kay-a ineçi-ke söz-im sav-ım çamım çarım yok.* ‘Bugünden itibaren ölen Kıtay köle için, ben Kıtay Kaya, İneçi’ye söz söylemeyeceğim ve itiraz etmeyeceğim.’

2.2.2. Kıtay daruga⁶ ‘Kıtaylı komutan’

- (114) [BT-XLIII:PO01/2-8] *kıtay daruga bürüñüdüy elçilärkä yamka bargu säkiz at ulag bir ulagçı kişi yana tümän noyin-ka bergü üç ş[ıg] min kıtay darugaka bergü /[...] şıg min bürüñüdüy // [...] bargu üç olpak bilä munč[ata]* ‘Eight horse-ulags an done relay coachman (ulag-çı kişi) fort he Kıtay daruga and Bürüñüdüy elçis in order to g oto they am and three şıg of flour

⁵ Yazının hacmi düşünülerek *tavgaç* kelimesinin Eski Uygurcadaki tüm kullanımlarına yer verilmemiş, bununla beraber metinlerdeki farklı kullanımlar örneklenmeye çalışılmıştır.

⁶ *daruga* (< Mong. *daruga*(çi)) ‘chief, superior, chairman, commander; director, manager, elder’ BT-XLIII 208

to be given to the *tümen noyin*, [...] *şığ* of flour to be given to *Kıtay daruga*, together with three *olpak* [to] *Bürüñüädäy*... to g oto [...]

- (115) [BT-XLIII:PO04/1-4] *ıt yıl yana beşinç ay y(e)g(i)rmikä tümän noyinka bergü altı olpak tümän noyinnıñ bitigi bilä büürüñüädäykä bergü üç olpak bilä munčata yalın ögrünç buka olar bir olpak bütürüp kıtay darugaka berzün*. ‘Dog year, the fifth intercalary month on the 20th [day]. From the six *olpaks* (that) ought be given to the *tümän noyin*, together with the *tümen noyin*’s document, and together with the three *olpak* (that) ought to be givento *Bürüñüädäy*. From these, *Yalın* and *Ögrünç Buka*, they shall give one *opak* in full to *Kıtay daruga*.’

2.2.3. Kıtay ‘kişi adının bir parçası’

- (116) [BT-XLIII:OReg01/51-52] *tört yañıka toguganka kıtay bir bağl[uz] bir soñd(a)yka sävig bir at* ‘The fourth new day. For *Togugan Kıtay* (gave) one, and *Bağl[luz]* one (horse). For *Soñday Sävig* (gave) one horse.’
- (117) [USp.Şen/30:25] *tanuk: kıtay bürt*. ‘Tanık: *Kıtay Bürt*’
- (118) [USp.Şen/32:12-14] *yumşaq-ka iki şık ür bir qar-a ton kıtay buqa-ka üç tavar munça n(e)rşe-ler-ni sen birip bitig-lerim algıl tip qodup bardım* ‘Yumşaq’ a iki şık darı bir kara elbise, *Kıtay Buka*’ya üç tavar, bu kadar nesneleri sen verip senetlerimi al deyip bırakıp gittim.’
- (119) [USp.Şen/111:1-6] *tonuz yıl onunç ay altı ygrmike. m(e)n ozmuş toğrıl inim basa toğrıl bileki alış biriş tıtağında kıtay yalavaç alp turmış olar üş-kinte tişip alım birim üzüştümüz* ‘Domuz yıl(ının) onuncu ay(ının) onaltısında, ben *Ozmuş Toğrıl küçükkardeşim Basa Toğrıl* ile alış-veriş sebebinden *Kıtay Yalavaç Alp Turmış* onlar huzurunda konuşup alım-verim keşiştik.’
- (120) [USp.Şen/116:1-4] *küskü <yıl> aram ay iki y(i)g(i)rmike m(e)n kıtay kay-a-<nıñ> soñsuy atlg kıtay oğlan-ım yaşıp kaçça kün-te tilep tapışmatın turur* ‘Sıçan yıl(ının) *Aram ay(ının)* on ikisinde, ben *Kıtay Kaya*’[nın] *Songsuy* adlı *Kıtay oğlum* kaybolmuş. Birkaç günde aramalara rağmen bulunamadı ...’
- (121) [USp.Şen/116:7-11] *bu tonuğ [so]yup almış-ka kulum öldi tip m(e)n <kıt>ay kay-a çamlas[=m]asar m(e)n [bi]z içindeki söz [turur] tip için yar[aş]ı ineçi-tin yarım yastuk kümüş alıp üzüşüp keşişip kitdimz*. ‘Bu elbiseyi (ölü kölenin üzerinden) [so]yup aldığı için, kölem ve öldüğü için, ben *Kıtay Kaya* itiraz etmeyeceğim. [Bi]z buna karşılık kendi aramızda şöyle anlaştık. İneçi’den yarım yastuk gümüş almayı kararlaştırıp sözleşerek gittik.
- (122) [USp.Şen/116:19] ... *bu tamğa m(e)n kıtay kay-a-nıñ*’ol ‘Bu damga *Kıtay Kaya*’nındır.’

2.3. Türk Hakanlığı Metinlerindeki Kullanımlar

Türk Hakanlığı metinlerinde, özellikle *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’te birkaç defa geçen kelime, kısmen *Kutadgu Bilig*’de *hitay arkısı* kalıbı içinde tespit edilmekte olup, dönemin diğer metinlerinde kelimeye rastlanmamaktadır.

2.3.1. Hitay ‘Çin’

- (123) [DLT.EA:21/10] Bu boyların hepsi Rum hizasından doğuya doğru uzanırlar. Daha sonra *Çigil, Toxsı, Yagma, Ugrak, Çaruk, Çomul, Uygur, Tañut, Xıta.y* -bu Çin’dir-, sonra *Tawga.ç* -bu da Maçin’dir-.
- (124) [DLT.EA:228/197] *Tawga.ç* Maçin’in adı. Burası, Çin’den dört aylık yürüyüş uzaklığındadır. Aslında Çin üçe ayrılır. Doğudaki Yukarı Çin, yani *Tawga.ç*’tır. Ortadaki *Xaşa.y ~ Xıta.y*’dır. Aşağıdaki ise *Barxa.n*’dır ve burası Kaşgar’dadır. Ancak *Tawga.ç*, günümüzde Maçin diye, *Xıta.y ~ Xata.y** ise Çin diye bilinir. *Tawga.ç* o diyarlarda oturan bir Türk boyunun adı. (*Tat Tawga.ç*) bundan *Tat Tawga.ç* denir; "Uygur" demektir; o da *Tat*’tır. Çinli ise *Tawga.ç*’tır.
- (125) [DLT.EA:550/450] *Xıta.y* Yukarı Çin’in adı.

2.3.2. Hitay Tılı ‘Çince’

- (126) [DLT.EA:501/402] *tı.l* dil, lehçe (*luga*). Bundan *Uygur tı.lı* denir; “Uygur lehçesi” demektir; *Xıta.y tılı*, “Çin dili” demektir.

2.3.3. Hitay Arkısı ‘Çin kervanı’

- (127) [KB:68] *yağız yir yaşıl torğu yüzke badı / Һитай арқışı yağtı tavgaç eği* ‘Kara yer yüzüne yeşil ipek bağladı; Hitay kervanı da bunun üstüne Çin kumaşını yaydı.’
- (128) [KB:4426] *Һитай арқışı kesse арқış тоғı / қайун келгеу ерди түмен тү ағı* ‘Hitay kervanları yollarını toz-dumana boğmamış olsalar idi, bu çeşitli ipekliler nereden gelirdi.’
- (129) [KB:5754] *negü tir eşit emdi sartlar başı / ajuñ tezginiqli Һитай арқışı* ‘Şimdi dinle, tüccarlar ve dünyayı dolaşan Hitay kervanları başı ne der.’

3. Çin

Dünyada ve Türkler arasında Çinliler için en yaygın adlandırma olan *Çin* kelimesi bu haliyle Eski Türkçede, ancak Türk Hakanlığı metinlerinden itibaren geçmeye başlamıştır. Köktürkçe metinlerde geçmeyen, Eski Uygur metinlerinde ise *Çinik*, *Çinastan*, *Çinadiş/Mahaçinadiş* gibi kelimelerde yer alan *Çin* kelimesi, Eski Türk dili araştırmaları için oldukça önemli bir kaynak olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te de yer almamaktadır.

Eski Türkçe metinler tarandığında, türev içinde Eski Uygurlardan⁷, müstakil olarak da Türk Hakanlığı metinlerinden itibaren rastlanan kelimenin anlamlandırılması ve türevleri şu şekildedir:

çin | *çin* ‘Çin ülkesi’ KB-III 132, AH 104

çinastan | *çinasdan* ‘< Sogd. cynst'n China || Çin’ HA 233

çini | *çini* ‘Çinli; bk. *çinliğ*’ KB-III 132

çinik | ²*çinik* ‘<< Skt. *cīnaka* chinesisches || Çin’ HA 233; *çinik bitig* ‘ein chinesisches Buch || bir Çin kitabı’ HA 233

çinliğ | *çinliğ* ‘Çinli; bk. *çini*’ KB-III 132

mahaçinadeş | *m(a)haçinadeş* ‘<< Skt. *mahācīnadeśa* Skt.-Bez. für China || Çin’in Sanskritçe adı’ HA 459, *m(a)haçinadeş atl(ı)g kutlug t(a)vgaç uluş* ‘Mahācīnadeśa genannten glückbringendes Reich China || Mahācīnadeśa adlı kutsal Çin ülkesi’ HA 459, *m(a)haçinadeş uluş* das Land China || Çin ülkesi HA 459; *çinadiş maha çinadiş* ‘büyük Çin’ ETS 67

3.1. Eski Uygur Metinlerindeki Kullanımlar

3.1.1. Mahaçinadeş ‘Çin ülkesi’

- (130) [Xua-VII:472-475] *bo tıltagın nom yadılp taloy kızılgıta kamagta ulaltı säkiz kutrulmaklarını üni* ‘Deshalb wurde die Lehre verbreitet in dem [Gebiet], das durch die Meere begrenzt wird (sc. in China), und die Botschaft der Achtfachen Befreiung wurde überall[hin] übermittelt.’
- (131) [Xua-III:406-411] ... *ötrü [şilabadre] açarı samtso açarı[ka inçä tep] ayıtdı, kayudın kälitiniş tep , samtso açarı [kikinç] berdi, m(a)ha-çinadeş ulu[şdm] kälit[ägin]d[i]m tep , yänä ayıtdı* ‘Şilabhadra Usta Tripiṭaka Ustası’na şöylece sordu: “Nereden geldiniz?” Tripiṭaka Ustası cevap verdi: “Çin ülkesinden geldim.”. [Şilabhadra] tekrar sordu:...
- (132) [Xua-VII:1845-1853] ... *sangist(a)vre prtyadeve äsängü bitig, m(a)ha-çinad[eş] atl(ı)g kutlug t(a)vgaç uluşd[aki] ülgüsüz sansız sudurlarıg şastrlarıg nizvanılarıg (lies: on vinaylarıg (?)) yinçgä tözin ötgürmi[ş] mokşadeve açarika ağır ayamakın äsängüläyü üküş köñül ayıtu idur biz ...* ‘Höflichkeitsschreiben des Saṅghasthavira Prajñādeva, der umgeben ist von der Schar der zahlreichen Gelehrten, die im Mahābodhirāma-Kloster leben, das sich am wunderbaren, glückbringenden Vajrāsana-Thron befindet: Wir lassen dem Meister Mokṣadeva mit großer Verehrung Gesundheit wünschen und ihn vielmals nach dem Befinden fragen, [den Meister], der sich im Mahācīnadeśa genannten glückbringenden Reich China [befindet] und zahllose₂ Sūtras und Śāstras und die Zehn Vinayas(?), ihr feinstes Wesen, durehrungen hat.’

⁷ Eski Uygurca sözlüğünde *çinik* ve *çinastan* biçimlerine yer veren Wilkens, kelimelerin kullanıldığı eserleri belirtmemiştir. Literatür taramalarında ise bu kelimelerin çoğuna Eski Uygurca metinlerde rastlanmamıştır. Eski Uygur metinlerinde rastlanan tek biçim *mahaçinadeş* kelimesidir.

3.2. Türk Hakanlığı Metinlerindeki Kullanımlar

3.2.1. Çin ‘Çin’

- (133) [KB:A8-11] ... *bu kıtab yavlaq ‘aziz turur çin hükemalarının emsalleri birle bezenmiş maçin ‘ulemalarının eş‘arları birle araste kılınmış turur ...* ‘Bu kitap çok aziz bir kitaptır. Çin hakîmlerinin hikmetleri ile bezenmiş ve Maçin âlimlerinin şiirleri ile süslenmiştir.’
- (134) [KB:A11-13] ... *bu kıtabnı okıǵlı bu beyitlerni ma‘lum kılıǵlı kıtabdın yaqşı ‘azizrak turur çin-ü maçin ‘alimleri ve hâkimleri kamuǵ ittifaq boldılar ...* ‘Bu kitabı okuyan ve bu beyitleri başkalarına bildiren bu kitapta daha iyi ve daha azizdir. Çin ve Maçin âlimleri ile hakimlerinin hepsi ittifak etmişlerdir.’
- (135) [KB:B19] *bu meşriq ilinde kamuǵ türk-ü çin / munı teg kıtab yoq ajunda adın* ‘Türk, Çin ve bütün maşrik illerinde, dünyada bunun gibi başka bir kitap yoktur.’
- (136) [AH:101-104] *bilig birle ‘alim yoqar yoqladı / biligsizlik erni çökerdi koğı / bilig yind usanma bil ol haq reşul / bilig çinde erse siz arqañ tidi* ‘Alim bilgi ile yükseldi / bilgisizlik insanı aşağı düşürdü / bilgiyi ara, usanma; bil ki, o hak resul / “Bilgiyi, Çin’de bile olsa, arayınız”, dedi.’

3.2.2. Çin Yumǵısı ‘Çin hükümdarı’

- (137) [KB:B18] *maçinler hâkimi bu çin yumǵısı / tözü barça aymış munıñ yaqşısı* ‘Çin ve Maçin hakimlerinin hepsi hep bunun güzelliğini öğmüşlerdir.’

3.2.3. Çini ‘Çinli’

- (138) [KB:B28] *çiniler eğebü‘l-müluk tip ayar / maçinlar enisü‘l-memalik atar* ‘Çinliler ona Edebü‘l-Mülûk derler, Maçinliler onu Enisü‘l-Memâlik diye adlandırır.’

3.2.4. Çinlg ‘Çinli’

- (139) [KB:A19-20] ... *çinlğlar eğebü‘l-müluk atadılar maçin meļikiniñ hükemaları ayinü‘l-memleke tidiler...* ‘Çinliler -Edebü‘l-mülûk adını koydular. Maçin mülkünün hakîmleri – Äyinü‘l-memleke (dediler)’

Değerlendirmeler

Eski Türklerin ilişkide oldukları en eski kavimlerden olan Çinliler için metinlerde kullanılan üç adlandırma dikkat çekmektedir. Moğol istilasından önceki Türk dilinin kaynaklarında geçen bu üç ifade hakkında şu tespit ve değerlendirmeler yapılabilir:

i. tabgaç/tavgaç

- Başlangıçta Türk kökenli olan Tabgaçlar, sonradan Çinleşmiş ve Eski Türkçe metinlerde ‘Çin’ için kullanılmıştır.
- *tabgaç/tavgaç* kelimeleri Eski Türkçenin her üç kolunda da kullanılmıştır.
- *tabgaç/tavgaç bodun, tabgaçǵı/tavgaçǵı beg, tabgaç/tavgaç atı* ibareleri yalnızca Orhun bengu taşlarında geçmektedir.
- *tabgaç/tavgaç kagan, tabgaç/tavgaç süsi* ibareleri yalnızca Türk bengu taşlarında (Orhun ve Tunyukuk) kullanılmaktadır.
- *tabgaç/tavgaç kan/han* ibaresine Türk bengu taşlarında rastlanmaz, bu ibare Uygur bitiglerinde, Eski Uygur ve Türk Hakanlığı metinlerinde görülmektedir. Bir başka ifadeyle Köktürklerden sonra Çin hükümdarları için *kagan* ibaresi kullanılmamıştır.
- *tabgaç/tavgaç* kelimesinin türevlerine Türk bengu taşlarında ve Uygur bitiglerinde rastlanmamaktadır. Kelime ancak Eski Uygur metinlerinden itibaren sonra türev kazanmış olmalıdır.
- *tabgaç/tavgaç* kelimesinin türevlerinden *tavgaçça* KİP’te, *tavgaçlıg* Xua-V’te, *tavgaçla-* ve *tavgaçlan-* biçimleri ise DLT’de geçmektedir.
- *tabgaçça/tavgaçça* kelimesine ve *tabgaç/tavgaç tili, tabgaç/tavgaç ili, tabgaç/tavgaç toyın, tabgaç/tavgaç uluş* ibarelerine yalnızca Eski Uygur metinlerinde rastlanmaktadır.
- *tabgaç/tavgaç edi, tabgaç/tavgaç kömçüsü, tabgaç/tavgaç yudası, tat tabgaç/tavgaç* ibarelerine yalnızca Türk Hakanlığı metinlerinde rastlanmaktadır.

– Kelime Eski Uygur ve Karahanlı metinlerinde kişi adının bir parçası olarak da kullanılmıştır.

ii. *kıtañ/kıtay/hıtay*

- Başlangıçta Moğol kökenli olan Kıtanlar, sonradan Çinlileşmiş ve Eski Türkçe metinlerde Eski Uygurlardan itibaren ‘Çin’ için kullanılmıştır.
- *kıtañ* kelimesi Türk bengü taşlarında genellikle yalın halde, önemli oranda da *Tatabı* ya da *Oguz* gibi boy/millet adlarıyla birlikte kullanılmaktadır.
- Kelimeyle ilgili olarak, Eski Uygur metinlerinde *kıtay daruga*, Türk Hakanlığı metinlerinde ise *hıtay arkışı*, *hıtay tılı* ibarelerine rastlanabilmektedir.
- Kelimenin türevleri Eski Türkçe metinlerde tanıklanmamıştır.
- Kelime Eski Uygur metinlerinde kişi adının bir parçası olarak da kullanılmıştır.

iii. *çin*

- Kelime Eski Uygur metinlerinde türev içinde geçmekte, Türk Hakanlığı metinlerinde ise hem yalın hem de türevleriyle az sayıda tanıklanmaktadır.
- Eski Uygur metinlerindeki kullanımlar, Sanskritçe ve Soğdca ‘Çin’ için kullanılan isimlerdir.
- *Çin* kelimesine Türk Hakanlığı metinlerine kadar Eski Türkçe metinlerde yalın olarak rastlanmamaktadır.
- Eski Uygur metinlerindeki biçimler ile *Atebetü’l Hakayık*’taki hadis-i şerif çevirisi hariç tutulursa, kelime ve türevleri yalnızca *Kutadgu Bilig*’de geçmektedir.

Sonuç

Eski Türklerin ‘Çin’ adlandırmalarında iki kullanımın (*tabgaç* ve *kıtañ*) başlangıçta farklıken, sonradan ‘Çin’ ve ‘Çinli’ kavramlarını karşıladığı görülmektedir. Bu iki kullanımın aynı zamanda kişi adlarında kullanımı da dikkat çekmektedir. Bununla beraber *çin* kelimesinin Eski Türkçe döneminin sonlarında çıktığı, ancak yaygınlaşmadığı görülmektedir. Hemen hemen aynı yüzyıllarda metinlere sahip olan Eski Uygurcada kelimenin yalın halinin hiç geçmemesi, dönemin en önemli kaynakları arasında yer alan *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te bu kelimenin kendine yer bulmaması bu kanaati doğrular niteliktedir.

Kısaltmalar

AH	Arat 2006	KB-III	Arat 1979
AY.K	Kaya 1994	KÇ	<i>Köli Çor</i>
BK	<i>Bilge Kağan</i>	KÇ.M	Mert 2015
BT-I	Hazai-Zieme 1970	KİP	Tekin 1993
BT-II	Röhrborn 1971	KT	<i>Köl Tigin</i>
BT-III	Tezcan 1974	KT.A	Akar 2022
BT-XXIII	Zieme 2005	KT.Ş	Şirin 2019
BT-XXIX	Kasai 2011	METY	Ölmez 2012
BT-XLIII	Vér 2019	O	<i>Ongin</i>
BTY.Ak	Akar 2020	OA	Ergin 1970
BTY.Al	Alyılmaz 2021	OTG	Tekin 2003
DLT.EA	Ercilasun-Akkoyunlu 2014	OY.A	Aydın 2017
ETG	Gabain 1988	OY.T	Tekin 2010
ETS	Bayat-Aliyeva 2020	STİ	Aydın 2019
ETY.Ş	Şirin 2016	T	<i>Tonyukuk</i>
EUTG	Eraslan 2012	TBAT	Aydın 2019
EUTS	Caferoğlu 1993	TKTB	Ercilasun 2016
HA	Wilkens 2021	TTŞ	Mert 2009
KB	Arat 1999, Arat 1998	UHY	Ölmez 2018

USp.Şen	Şen 2004	Xua-VIII	Röhrborn 1996
UY	Aydın 2021	Xua-IX/A	Aydemir 2013
Xua-III	Ölmez-Röhrborn 2001	Xua-IX/B	Barat 2000
Xua-V	Dietz-Ölmez-Röhrborn 2015	Xua-X/B	Barat 2000
Xua-VI	Ölmez 1994	Xua-X/T	Tezcan 1975
Xua-VII	Röhrborn 1991	YMY	Kormuşin 2017

KAYNAKÇA

1. Akar, Ali (2020). *Bilge Tonyukuk Yazıtı*. İstanbul: Ötüken.
2. Akar, Ali (2022). *Kül Tigin Yazıtı*. İstanbul: Ötüken.
3. Alyılmaz, Cengiz (2021). *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
4. Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig. III İndeks*. (Haz.: Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
5. Arat, Reşit Rahmeti (1998). *Kutadgu Bilig. II Çeviri*. (7. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
6. Arat, Reşit Rahmeti (1999). *Kutadgu Bilig. I Metin*. (4. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu.
7. Arat, Reşit Rahmeti (2006). *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki. Atebetü'l-Hakayık*. (3. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu.
8. Aydemir, Hakan (2013). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
9. Aydın, Erhan (2017). *Orhon Yazıtları. Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.
10. Aydın, Erhan (2019). *Sibirya'da Türk İzleri. Yenisey Yazıtları*. İstanbul: Kronik.
11. Aydın, Erhan (2019). *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*. İstanbul: Kronik.
12. Aydın, Erhan (2021). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.
13. Balcı, Tuğba Gökçe (2021). *Tabgaçlar. Bozkırdan Çin Tahtına*. İstanbul: Kronik.
14. Barat, Kahar (2000). *The Uygur -Turkic Biography of the Seventh-Century Chinese Buddhist Pilgrim Xuanzang. Ninth and Tenth Chapters*. Bloomington, Indiana: Indiana University.
15. Bayat, Fuzuli; Aliyeva, Minara (2020). *Eski Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken.
16. Caferoğlu, Ahmet (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (3. Baskı). İstanbul: Enderun.
17. Dietz, Siglinde; Ölmez, Mehmet; Röhrborn, Klaus (2015). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie V. Nach der Handschrift von Paris und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
18. Eberhard, Wolfram (1996). *Çin'in Şimal Komşuları*. (Çev. Nimet Uluğtuğ). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
19. Eberhard, Wolfram (2000). *T'o-pa ve Şa-t'o Devletlerinin Haricî Münasebetleri*. (Çev. Eşref Bengi Özbilen). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
20. Eraslan, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
21. Ercilasun, Ahmet Bican (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh.
22. Ercilasun, Ahmet Bican (2020). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. (21. Baskı). Ankara: Akçağ.
23. Ercilasun, Ahmet Bican; Akkoyunlu Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud. Divânu Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
24. Ergin, Muharrem (1970). *Orhun Âbideleri*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
25. Franke, Herbert (2009). *Kitan ve Cürçenler: Mançurya Ormanlarının Sakinleri*. (Çev. İsenbike Togan). *Erken İç Asya Tarihi*. (Edt.: Denis Sinor). İstanbul: İletişim, 538-553.
26. Gabain, Annemarie von (2000). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev.: Mehmet Akalın). (3. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu.
27. Hazai, Georg; Zieme, Peter (1970). *Fragmente der uigurischen Version des "Jin'gangjing mit den Gāthās des Meister Fu"*. *Nebst einem Anhang von T. Inokuchi*. Berliner Turfantexte I. Berlin: Akademie Verlag.

28. Kane, Daniel (2009). *The Kitan Language and Script*. Leiden-Boston: Brill.
29. Kasai, Yukiyo (2011). *Der alttürkische Kommentar zum Vimalakirtinirdeśa-Sūtra*. Berliner Turfantexte XLIII. Turnhout: Brepols.
30. Kaya, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk. Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
31. Kırilen, Gürhan (2016). *Tüyu Hunlar ve Tabgaçlar*. Ankara: Gece Kitaplığı.
32. Kormuşin, Igor (2017). *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları. Metinler ve İncelemeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
33. Li, Yong-Söng (2019). Yazıtlarda Adı Geçen Uzak Doğu Devletleri: Kore Hanedanı, Kuzey Çin Hanedanları, Moğol Toplulukları. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD)*, III/2: 87-105.
34. Mert, Osman (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes - Taryat - Şine Us*. Ankara: Belen.
35. Mert, Osman (2015). *Köli Çor Yazıtı ve Anıt Mezar Kompleksi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
36. Otkan, Pulat (2020). *Tabgaçlar. Toplum ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken.
37. Ölmez, Mehmet (1994). *Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü. VI. Bölüm*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
38. Ölmez, Mehmet (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları. Metin-Çeviri-Sözlük*. Ankara: BilgeSu.
39. Ölmez, Mehmet (2018). *Uygur Hakanlığı Yazıtları*. Ankara: BilgeSu.
40. Ölmez, Mehmet; Röhrborn, Klaus (2001). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie III. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
41. Röhrborn, Klaus (1971). *Eine uigurische Totenmesse. Text, Übersetzung, Kommentar*. Berliner Turfantexte II. Berlin: Akademie Verlag.
42. Röhrborn, Klaus (1991). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII. Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
43. Röhrborn, Klaus (1996). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
44. Şen, Abdullah (2004). *Uigurische Sprachdenkmäler'den Seçme Uygur Hukuk Belgeleri*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
45. Şirin, Hatice (2016). *Eski Türk Yazıtları. Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
46. Şirin, Hatice (2019). *Kül Tigin Yazıtı. Notlar*. (2. Baskı). İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.
47. Tekin, Şinasi (1993). *Uygurca Metinler I. Kuanşi İm Puzar (Ses İşiten İlah). Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapuñḍarīka-sūtra)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
48. Tekin, Talat (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
49. Tekin, Talat (2010). *Orhon Yazıtları*. (4. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu.
50. Tezcan, Semih (1974). *Das uigurische Insadi-Sūtra*. Berliner Turfantexte III. Berlin: Akademie Verlag.
51. Tezcan, Semih (1975). *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi. X. Bölüm*. Ankara.
52. Vér, Márton (2019). *Old Uyghur Documents Concerning the Postal System of the Mongol Empire*. Berliner Turfantexte XLIII. Turnhout: Brepols.
53. Wilkens, Jens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigurisch - Deutsch – Türkisch // Eski Uygurcanın El Sözlüğü. Eski Uygurca - Almanca - Türkçe*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
54. Yıldırım, Kürşat (2017). *Bir Zamanlar Türk İdiler. Türk Kökenli Çin Aileleri*. İstanbul: Ötüken.
55. Zieme, Peter (2005). *Magische Texte des uigurischen Buddhismus. Mit 208 Abbildungen auf 97 Tafeln*. Berliner Turfantexte XXIII. Turnhout: Brepols.